

ДРУКАР ІВАН ФЕДОРОВИЧ, ЖИТТЯ ЙОГО ТА ДІЯЛЬНІСТЬ.

ТРИСТА П'ЯДЕСЯТЬ років минуло вже, як вийшла в світ перша на Україні друкована книга, а й досі ми не маємо повної біографії творця першої цієї книги. Нема такої біографії не тільки в українській науковій літературі, але й у російській, хоча про Івана Федорова писалося давно й писалося багато, починаючи з статтів Євгенія Болховітінова та Павла Строева, що розвідки свої надрукували ще в 1813 році, й кінчаючи ювілейною літературою 1880-х років. Все, що писалося про Івана Федорова, або, як почав він зватися на Литві, Івана Федоровича, не охоплювало всіх відомих фактів із життя визначної цієї людини: перші розвідки не мали ще повного матеріялу, що став відомий уже пізніше, а досліді останніх десятиліттів не ставили собі на меті дати повну біографію Федорова. Тому з нагоди 350-ти літнього ювілею української книги, я гадаю, було-б цілком до речі звести до купи всі відомі до цього часу факти із життя першого друкаря і тим ушанувати пам'ять культурного цього діяча, що за бурхливе своє життя зазнав мало радості й умер на далекій чужині, всю силу свою віддавши культурній праці. У цій моїй статті я й спробую це зробити.

На п'ятому році царювання свого, цеб-то р. 1553 "благотворный царь (Іван Васильович Грозний) повелѣлъ устроити домъ отъ своея царскія казны, идеже печатному дѣлу стротися". Так оповідає сам „первопечатник“ про початки друкарської справи в Москві в післямові до „Апостола“—цеб-то до тієї книги, що вважають її за першу друковану книгу в Московській державі, хоч книга ця вийшла аж через 10 літ після того, як засновано було друкарню.

Це оповідання Івана Федорова викликає цілу низку запитань,— запитань доволі важливих для історії культури Московщини, а також і України. Чи справді Московський „Апостол“ 1564 року був першодрук московський? Коли так, то чим пояснити досконалу техніку друкарську, що бачимо її в цій книзі? Де навчилися цієї техніки перші друкарі московські? Звідки вони взяли та як перенесли на Україну способи друкування й мотиви в орнаментовці книги? Від тої чи іншої відповіді на ці питання залежить не тільки те, що виявлено буде окремі факти із біографії перших друкарів, а й те, що ми зможемо уявити собі культурну історію східнього слов'янства за певний період.

Здавалося-б, на всі ці питання історична наука давно вже має точні, певні та несуперечні відповіді, але в дійсності ми бачимо цілком інше. Навіть на ці, так-би мовити, перші питання, що спадають на думку, історична наука не дає нам ясної відповіді. Попередні дослідники, як от Євгеній Болховітінов, Строев, Карамзін, Соловйов, Румянцов та інші—схилялися до думки, що перша друкована книга в Москві був „Апостол“ 1564 р.; але в 1874 р. на 3-му археологічному з'їзді в Києві д. Вікторов зачитав реферата, де підносив думку, що в Москві друкувалося книжки й до 1564 р. Трохи пізніше другий московський вчений—архім. Леонід в кількох своїх працях доводив, що безперечно в Москві було друковано книжки до 1564 року. Це пізніш Київський учений,—професор Владіміров,—розглядаючи це питання, теж прийшов до висновку, що в Москві книжки друкувалося до того, як вийшов „Апостол“ 1564 р. Таким чином, в науковій літературі цей факт можна вважати за встановлений.

І ось не дивлючись на те, р. 1889 виходить книга відомого знавця стародруків слов'янських, Каратаєва, де

він, полишаючи ті факти, що навели їх Вікторов та арх. Леонід, вагається сказати, що в Москві друкувалося книги до „Апостола“ 1564 року.

Поставивши собі мету привести до системи, оскільки можна, всі факти із життя та діяльності славногo друкаря „книгъ предъ тымъ невиданныхъ“, ми не можемо оминати і цього першого моменту в діяльності його—де саме і як навчився він друкарської техніки.

Загалом беручи, біографію Івана Федорова ми знаємо погано—через брак відомостей. Ів. Федоров був родом з Москви або з місцевостей до неї близьких. Таку думку вперше ще р. 1813 подав Калайдович¹ на підставі того, що стародавні друкарі зазначали свою батьківщину в своїх передмовах. Так Онисим Михайлов Радишевський додає до свого прізвища „Волынець“, Нікіта Федоров Фофанов зве себе „Ісковитиномъ“, Іосиф Кирилов із Плеса Повольського² і т. д. Можливо, що й Іван Федоров, звучи себе „Москвитином“ в передмовах та післямовах до своїх друків, зазначив тим місце свого народження.

Ще до 1553 року Іван Федорович був уже дияконом у Московській церкві Миколи Гостунського, що стояла в Кремлі, на місці колишнього татарського подвір'я. Звалася вона Никольсько-Гостунською через те, що р. 1505 до цієї церкви перенесено було ікону св. Миколи із села Гостуні, Лихвинського повіту. У цій як-раз церкві й був дияконом наш Іван Федорович. Скоро, проте, довелося Івану Федоровичеві взятися до друкарської справи.

XVI століття в Москві, та вагалі у східній Європі—це століття великих змін та зворушень, як у житті економічному й соціальному, так і в розумовому. Швидкий зріст Московської, національно зформованої, хоча й молоді ще, держави поставив на чергу між іншими проблемами і проблеми культурні, а в тому числі й друкарську справу. Московщина XVI в. вже переросла старі середньовічні форми державного життя та економічного побуту. Великі феодали—князата—нащадки численних удільних рюрико-

¹ Калайдовичъ „Ивахъ Федоровъ“. Вѣсти. Евр. 1813.

² Євангеліє вид. в Москві 1606 р. „Михаилъ Общакъ“ 1609 і 1618 р. Каратаевъ „Описание староп. книгъ“. №№ 183, 195, 245.

³ Здогадавши з інших біографій Федорова, що він походив з с. Гостуні, Лихвинського повіту, оперті невідомо на чому.

вичів, один за одним переходили на службу до Великого Князя Московського, утворюючи круг нього коло із радників та з помічників, що починало вже конкурувати з старим колом нетитулованих бояр Московських. Наближалася боротьба між старим, засудженим на політичну смерть, феодалізмом княжат та новою автократичною владою великого князя Московського, а князь спирався на нову вже численну класу військових служилих людей, що за службу свою князеві одержували від нього землі на праві тимчасового користування. Замість великої князівської „вотчини“, з старими феодалними традиціями, висувалося „помєстьє“—підпора абсолютизму царя московського. Політично Московщина до початку XVI в. була вже об'єднана. Тіни ганебної залежності від татарських баскаків уже не було. Московська інтелігенція в половині XVI століття почала будувати пишний фасад для майбутньої будівлі держави в Європейським стилі. Утворюються легенди про Москву, як про третій Рим, про „барми Мономаха“, державну владу підвищується й ідеалізується. Утворюється пишний етикет, церемонії, виходи, „паради“. Князь приймає титул царя і т. д. Це все було в наслідок глибоких змін внутрішнього життя, в наслідок зміни натуральних податків та повинностей—грошовими, в наслідок того, що зростали торговельні зносини, накопичувався капітал та занепадали великі латифундії стародавньої аристократії. Змінам в економічному та соціальному житті відповідали зміни й зворушення в житті розумовому, і хоча тогочасна публіцистика досягла значного розвитку, але не використовувала вона ще друкарського верстату. Задовольнялися рукописними копіями. Інакше стояла справа з книжками релігійного змісту. Таких книжок була величезна сила. Їх переписувалося тисячами. Але за браком освіти, переписувачі робили помилки й цілком, іноді, псували й перекручували текст, а це вважалося тоді „ерессю“—гріхом і хитало віру в „спасіння душі“. Тоді то керовничі релігійні кола, за допомогою державної влади, ухопилися за друкарство, як за єдиний спосіб запобігти жахливого „растлєнія книжного“.

Цар Іван, під натиском нових умов життя, повів жваву досить реформаторську роботу в різних галузях життя.

Звернув він увагу й на справу з поширенням книжок, що попсовані виходили від переписувачів. Року 1551 цар запитав у так званого „Стоглавого“ Собору, що робити, щоб уникнути помилок в церковних книгах. „Писцы пишутъ съ направленныхъ переводовъ, а написавъ, не правятъ же; описъ къ описи прибываетъ и недописи и точки непрямыя“. Собор, розглянувши справу, постановив, що „книги съ добрыхъ переводовъ“ треба справити „соборнѣ“, а который писецъ „написавъ книгу, продасть не справивъ, и вы бы тѣмъ возбраняли съ великимъ запрещеніемъ, чтобы впредь такъ не творили“. Далі Собор радив тих, кого буде викрито з несправними книгами „выбъ у нихъ тѣ книги имали даромъ безо всякого азору, да исправивъ, отдавали въ церкви“¹. Не зважаючи на таку радикальну досить постанову, через кілька років, коли, як оповідає післямова до Московського „Апостола“ 1564 року, стало потрібно придбати для нових церков, що в великій кількості набудував їх Московський уряд, головним чином, по нових казанських землях, книги, то в книжках, у самій навіть Москві купованих, знайдено було стільки помилок, що, як каже Іван Федорович, „малі обрѣтошася потребни, прочіи же вси растлѣни отъ переписующихъ“². Коли про це довідався цар Іван, він почав „помышляти, како бы изложити печатныя книги, якоже въ Грекахъ, и въ Венецыи и во Фригии и въ прочихъ языцехъ“³. Таким чином Московський уряд в особі царя прийшов до переконання, що конче потрібно книжки друкувати.

Перше ще, ніж цар Іван, до такої самої думки прийшов учений грек Максим, якого лиха доля закинула на Московщину ще за батька Іванового. Розглядаючи церковні книжки, а їх, як свідчать такі чужоземці, як Поссевін, Флетчер, Маржерет та інші,—була величезна сила, Максим Грек побачив, що через неумтво переписувачів з кожною новою копією збільшується кількість помилок до того, що саме розуміння губиться. Можна подумати, каже він, що книжки ці вийшли з рук еретиків, так їх було попсовано „черезъ многую грубость и нерадѣніе переписующихъ, не-

¹ „Стоглавъ“. Вопросъ 5. Глава 27 і 28.

² Післямова до „Апостола“ 1564 р. Каратевъ. „Опис.“ № 69, стор. 154.

³ Ibidem.

наученихъ сушихъ и неискуснихъ въ разумѣ и хитрости грамматикійстѣй". Єдиний вихід із становища Максим Грек бачив в освіті переписувачів та в тому, щоб писанину їхню контролювати й корегувати. Особливо подобалося Максимові Греку те друкування книг, що його він бачив у далекій Італії. „Въ Венеції былъ нѣкій философъ добръ хитръ, имя ему Альдусъ, а прозвище Мануціусъ, родомъ Фрязинъ... Я его зналъ и видѣлъ въ Венеції и къ нему часто хаживалъ книжнымъ дѣломъ“.

Цей погляд Максима Грека на друкарство вплинув як на царя Грозного, так і на нашого друкаря Івана Федоровича, що безперечно, як побачимо далі, знайомий був коли не особисто з Максимом Греком, то принаймні знав його твори. Крім згаданого вже Максима Грека, що йому добре було відоме друкарство—вказівки, що раніше ще правителі московські були в зносинах з західньо-європейськими друкарями й марили завести друкарство на Москві. Так, ще від р.р. 1491—93 маємо пересправи з славетним любецьким друкарем Варфоломієм¹. Пізніше, р. 1547 від німців Москва виправила саксонця Шліта, і той, з дозволу від імператора Карла V, набрав для Москви аж 123 чоловіка художників, ремесників та вчених—було там навіть 2 богослови, 1 друкар, 1 палітурник й т. ин., але коли Шліт з усією громадою прибув до Любеку, магістер Лівонії переконав імператора в тому, що не слід випускати майстрів з Німеччини до Москви, бо освіта зробить Москву сильною що до військової справи, а це німцям небезпечно. В наслідок цього Карл V наказав лівонцям не перепускати до Москви німецьких майстрів—самого Шліта було заарештовано, а всі, що збиралися їхати до Москви, повтікали куди видно². Сам Іван Федорів каже, що цар мав на думці завести друкарство на зразок Греків, Венеційців, або як у Фрігії (Італії) та по інших краях. Отже в Москві знали друковані західньо-європейські книжки. Флетчер, оповідаючи про освіту в Московщині, розказує, що ще за царя Івана Грозного (Флетчер сам жив у Москві вже за сина Іванового—

¹ Карамзинъ, т. VI, стор. 139, т. IX, стор. 28, видання 5-го Ейнерлінга.

² Соловьевъ, „Ист. Рос.“, II, стор. 110. Див. також „Monumenta Livonica antiquae V. 114. I. 202, Scriptorum rerum Livonicarum“ I. 213, „Historia Russiae monumenta“ I. 130.

Федора) „привезено було в Польщі до Москви друкарський верстат і літери й було закладено друкарню, з дозволу царя і на його вподобу“¹. Ім'я найближчого товариша в друкарській роботі — Петра Мстиславця теж натякає на те, що перші спроби друкарської роботи в Москві були звязані з західньо-руськими друкарнями. Особливо яскраво виступає цей звязок, коли порівняти шрифти першодруків московських (недатованих) з виданнями білоруських друкарень в першій половині XVI в. Таким чином, в Москві не тільки чули про можливість друкувати книги металевими літерами, не тільки знали й бачили друковані книжки слов'янського друку, а навіть могли мати й деякі знання, що до друкарської техніки. І тоді, коли принципово цар вирішив був закласти друкарню, в Москві вже могли знайтися й такі люди, що вже де-що знали, як книжки друкується. Остаточо було вирішено завести друкарню державним коштом десь біля 1552 року. Довго жданий друкар, що міг-би перевести в життя друкарські проєкти, з'явився в Москві, власне, випадково. У травні 1552 року до Москви було прислано від данського короля Хрестіана III місіонера Ганса Місінгейма, — або Ганса Богбіндера. Хрестіян був сам побожний лютеранин і сподівався навернути до реформації й Московського царя. Про це король виразно зазначив у своєму листі до царя Грозного, листі, що заховався й до наших часів. У Ганса Місінгейма була біблія та ще дві якихось книжки, де викладено було основи реформаційного обряду (віри), і король пропонував розглянути ті книжки вкупі з мітрополітом, єпископом та всім духовенством, і в разі, коли-б собор пристав на лютерську науку, то-б Місінгейм надрукував згаданих книг кілька тисяч примірників російською мовою². Таким чином цар мав уже змогу здійснити давній замір і організувати друкарню. Правда, Ганса Місінгейма було прислано до Москви зі спеціальною метою навернути царя й росіян до реформації. „Невѣроятно, — пише С. М. Соловйов, — что бы Іоаннѣ поручилъ устроение типографіи челоуѣку,

¹ Флетчеръ „О Госуд. Русскихъ“. Изд. Суворина, СПб, 1905, стор. 96.

² „...hi duo libri, una cum Bibliis placuerint, et ab his approbentur, idem noster simulius eosdem libros vestrate lingua versos ad multa exemplarium milia excudi curat“. „Временникъ Старороссійскаго Института“ 1884, стор. 126.

присланному явно съ цѣлю распространенія протестантизма". Ця думка Соловйова довго була аргументом проти гіпотези, що влаштував друкарню Місінгейм. Правда, дальших подробиць про перебування в Москві Місінгейма ми не знаємо, але хронологічну близькість між приїздом Місінгейма до царя й закладенням друкарні доведено документально. Зо всього, що сказав я про бажання завести в Москві друкарство, ясно, що цар не міг не використати Місінгейма, яко спеціаліста-техніка, не торкаючися його релігійних переконаннів: будували-ж ще за Івана III Успенський Собор Фряги, а за п'ять літ перед тим, як прибув Місінгейм, запрошував-же цар через Шліта друкаря-техніка для того, щоб організувати друкування церковних книг. Релігійну пропаганду легко можна було нейтралізувати, доручивши самий друк людям, що їхня правовірність сумніву не підлягала. І на мою думку, зовсім це не випадково було, що біля друкарського верстату опинився дякон церкви Миколи Гостунського: особі духовного стану, що добре знала святе письмо старої рукописної редакції, менше можна закинути ухилення від православія. Нарешті і дальша доля 1-ої друкарні, що спалила її юрба, загітована чутками про єресь та чарівництво, хіба не натякає на можливість того, що використано було агітаційний спосіб ілюструвати єретизм друкарів вказівками на звязок їхній із чужоземцями. Що правда, це вже мої припущення, але в такій самій мірі й гіпотеза Соловйова про те, що цар не скористався з техніки досвідченого Місінгейма, також є припущення, фактами непердпирте. І, навпаки, логіка говорить швидче за те, що цар мусив скористувати нагоду й залучити до себе друкаря, бо він давно вже шукав його собі, а не відкидати цієї нагоди, без надії колись в инший час скористуватися з неї.

В. Румянцов, давши цінну розвідку про московські першодруки, що випустив їх Іван Федоров, говорить про те, що той міг навчитися друкарства від італійців-фрягів, бо на це є вказівки, в так званому „сказаніи о воображеніи книгъ печатного дѣла". Той самий автор наводить цікавий реєстр назв друкарського приладдя, як звалися вони в старій Московщині. Такі назви, як „штанба, сирѣчь книгъ печатныхъ дѣло", „тередорщикъ"—друкар, „батырщикъ",

„піянь“ (верхня дошка для тиснення набору), „тимпан-ряма“, „фрашкетъ-маца“, „марзанъ“, „пунцонъ“ і багато інших, взято з італійської мови, а не з німецької, де всі ці речі мають зовсім іншу назву. Це все доводить безпосередній зв'язок старого московського друкарства з італійськими майстрами. Мабуть воно так і було—перші майстри, що показали можливість витискувати книги металевими літерами, були італійці не фахівці друкарі, а ремесники та художники, яких дуже багато було в Москві на початку XVI віку, а вдосконалити московських друкарів, влаштувати велику друкарню, навчити вилити літери та іншого, мабуть, довелося таки Богбіндерові-Місінгейму. Від нього мабуть навчилися такі друкарі, як Іван Федоров, Петро Мстиславець, Маруша Нефедьєв і інші, бо щоб випустити таку майже бездоганну технічно книжку, яку випустили р. 1564 Ів. Федоров та Петро Мстиславець,—треба було довго й пильно вчитися друкарства.

Прийшовши до думки завести друкарню, цар Іван звернувся до мітрополіта Макарія, на той час людини дуже освіченої. Мітрополіт радо благословив Івана на таку справу і цар „почаша разыскивати мастерство печатныхъ книгъ“. Друкарню заведено було за вказівками Місінгеймовими під безпосереднім доглядом духовної особи диякона Ів. Федорова, що знав друкарство мабуть ще й раніше, був людиною освіченою—це ясно з його передмов і післямов, знайомий був з творами Максима Грека (вказівка на „растлѣніе книжное“ майже до слова повторює слова Грека) і таким чином міг, використовуючи інструкції Місінгеймові, що до техніки, зовсім добре налагодити друкарство, а разом з тим нейтралізувати його протестантську пропаганду. Шрифти для своїх друків Федоров зробив наново, йому допомагали „клевреты“ його, Петро Мстиславець, Маруша Нефедьєв і інші—через те літери було зроблено чисто на московський кшталт, не помітно ніякого стороннього впливу. Орнамент увесь має ясні ознаки італійського стилю; але не треба забувати взагалі тодішньої моди московської, коли фрязький смак так був до вподоби і не тільки в Москві, а й скрізь по Європі—досить сказати про ті збірки зразків орнаменту й ритодруків, що скрізь тоді було вживано їх у Європі. З такою підготовкою та освітою розпочав Іван

Федоров друкарську працю. Але не довго довелося йому працювати в Москві.

Та прихильність, що виявляв її цар до друкарів, незабаром не сподобалася московським керуючим колам та вищому духовенству. Протектор друкарства, освічений мітрополіт Макарій, що так щиро благословив царя закласти друкарню, вмер ще перед тим, як з друкарні вийшов „Апостол“; нижча братія духовна, яка у великій своїй частині жила з того, що переписувала книги, справедливо вбачала в друкарях своїх конкурентів, бо на ринкові важко було конкурувати рукописам з друкованими книгами; почальні люди заздрили, що друкарям перепадає з царської казни, на їхню думку, надто вже багато,—бо, як каже сам Федоров, „царь повеле отъ своея царскія казны нещадно давати отъ своихъ царскихъ сокровищъ дѣлателемъ: Николы чудотворца Гостунского діякону Ивану Федорову да Петру Мстиславцу, на составление книгъ печатному дѣлу и къ ихъ успокоенію“. Ця ворожнеча „начальникъ и священноначальникъ и учитель“ і була головною причиною тому, що наших друкарів вигнала з Москви, бо вороги вжили проти друкарів сильного заходу—нацькували проти них темну юрбу, кинувши думку про еретизм та чародійство друкарів. Коли чародійство довести було нічим, то зв'язок з Місінгеймом—інструктором друкарні міг друкарям багато пошкодити. Ім довелося покинути батьківщину й тікати до Литви.

Треба, проте, сказати, що Федоров і Мстиславець тікали, не дуже поспішаючи,—вони взяли з собою всю свою родину, речі, кілька друкованих книг, матриці (форми для літер), заставки, кінцівки та ин. Так нашвидку не тікають. Очевидно вони мали змогу більш-менш спокійно зібратися в дорогу. До такої думки приходимо, порівнюючи видання перші заблудівські та Львівський Апостол,—де-які оздоби й самі літери цілком подібні до московських.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ В ЗАБЛУДОВІ.

Іван Федорович з Мстиславцем подалися до Литви. В цей час тут, як у руських землях Литовської держави, так і в суто-литовських, широко розвинулася була релігійна вільнодумна пропаганда, і коли селянські маси до

релігійного вільнодумства ставилися більш-менш пасивно, то магнати та шляхта захоплені були раціоналістичними течіями досить глибоко, римсько-католицькі костьоли закривалися один за одним і натомість відкривалися лютеранські та соцініянські молитовні; магнатські фамілії одна по одній переходили до протестантських сект, кидаючи батьківську грецьку або римську віру. Особливо поширилося так зване антитринітаріанство (не визнавали Христа за сина божого) або соцініянство. Один з тодішніх православних апологетів висловлювався навіть, що як Магомет своєю наукою зіпсував Схід, а Лютер Захід, так Федосій (крайній раціоналіст) розбестив Литву¹. Особливо поширилося антитринітаріанство після того, як перейшли до нього такі фамілії, як Кішка Ян, вельможний магнат, що мав 70 містечок та 400 сіл і був жонатий на дочці Костянтина Острозького; або Криштоф Радзивил, гетьман литовський, що перейшов до протестантів і був за лідера протестантської партії. Коли вірити свідоцтву славетного промовця, єзуїта Петра Скарги, в самому тільки новогрудському воеводстві аріяни одняли від православних біля 650 церков, а з 600 шляхетських родин ледве залишилося 16 таких, що встереглися аріянської пошести². Зокрема про Україну пише Ів. Вишенський: „Поеретичѣли вси обитальници Малой Россіи и отъ Бога далече устранишася, къ невѣрію и зложитію припрагше, егда на латинскую и мірскую мудрость ся полакомили. Овъ бо зовется палежникъ, овъ зась нынѣ зъ евангелія вылѣзъ—евангелиста, овъ зась недавно выкрещенный (анабалтист), овъ зась суботникъ (жидовствующий)“³. Він так і адресує своє послання: „Тобѣ... народу русскому... въ роздѣленныхъ сектахъ и вѣрахъ розмантыхъ мешкающему“⁴. Отже бачимо, що релігійний рух набрав такої сили й так поширився, що кожному, навіть не досить уважному спостерігачеві, впадали в вічі напружена думка суспільна й шукання нових шляхів, критична перевірка старих традицій. Широко розвинулася не тільки пропаганда усна й писана, але й пропаганда друком. Так Симон Будний ще р. 1562 в Несвіжу видає знаменитого свого Кальвінського

¹ О. Левіцкій. „Соціалізмъ въ Литвѣ и Польшѣ“, стор. 26.

² Собор Брестскій. Цитує за О. І. Левіцкіим.

³ „Акты Юв. и З. Р.“, II, Послание Ів. Вишенскаго, стор. 220 та 224.

катехізіса „для простого народу руского и для дѣтокъ христіянскихъ рускихъ“. Крім цього той-же Будний видав „Оправданіє грѣшнаго чловѣка передъ Богомъ“ і присвятив його Евстафію Воловичеві, маршалкові й писарю вел. Князівства Литовського. Були й інші сектантські видання „на язика руському“¹. Кн. Андрій Курбський розказує, що на Волині мало не весь люд кинувся „в пространный и широкий путь, сирѣчь в пропасти ереси Люторскія и другихъ различныхъ сектъ“². При особі князя Острозького гуртувалися люди різних релігійних переконаннів—були в нього, й навіть в особливій пошані, і антиринітарії, такі, як наприклад, Мотовило, що приймав участь у релігійній полеміці з доручення Острозького. Про увесь цей гурток князя Острозького мова буде пізніше, бо діяльність цього осередка культурного тісно звязана з друкарством нашого Івана Федоровича. А тут я зазначу тільки, що й цей осередок не був на боці від тодішніх розумових течій. Розумовий цей рух був наслідком складного економічного й соціального розвитку. Литва, а з нею й Україна з XVI віком виступила, як важливий і помітний виробник сільсько-господарських продуктів—збіжжя й попілу, що йшов на те, щоб виробляти поташ, дьоготь та салітру. Це втягувало що далі, то все нові й нові простори земель в господарську експлоатацію й кардинально змінило соціальний устрій країни. Чим далі, тим гіршало становище селян, і недалеко вже було до того, щоб заведене було справжнє кріпацтво. Це все, вкупі взяте, утворювало надавичайно напружену атмосферу боротьби й хвилювання. Політичні обставини теж не були спокійні. Унія Литви з Польщею 1569 року—це епоха цілковитої політичної перемоги середньої шляхетської верстви над магнатами. Шляхта на Литві виросла до розмірів першорядного політичного чинника. Таким чином та атмосфера боротьби старого феодального удільного укладу з новими автократичними замірами царя Івана, атмосфера, що уникли її наші друкарі, змінилася для них ще напруженішою атмосферою соціально-політичної боротьби і невпинними шуканнями релігійними.

¹ Див. вказ. М. С. Грушевського „Іст. Укр.-Руси“,—т. VI.

² Св. Кн. Курбск. I, 84, II. 224.

Недивно, що такі друкарі фахівці, як Іван Федоров та Петро Мстиславець, прийшлися саме як-раз в такі часи, які переживала тоді Литва й Польща. Коли Федоров і Мстиславець прибули на Литву, саме в той час відбувався сойм великий у Вильні. Вони звернулися до Каштеляна Виленського й Великого Гетьмана В. Князівства Литовського, Григорія Олександровича Ходкевича, з проханням прийняти їх в свою оборону й протекцію. Він прийняв їх ласнаво (десь на початку 1566 року).

Ходкевич Григорій—визначний литовський магнат, відомий, як один з найщиріших противників унії Литви з Польщею—дуже радо привітав московських вигнанців і, з дозволу короля, приступив до влаштування друкарської справи у себе в маєтку, в Заблудові. Цей Ходкевич був типовий син свого часу. Терпимий що до релігійних переконаннів—він однаково підтримував освітні й філантропічні заклади як католиків, так і православних. Року 1563 Ходкевич закладає православну церкву і при ній заводить шпиталь для бідних людей, і в фундушевому запису зазначає, що в шпиталі мають однаково перебувати як католики, так і православні. Утримання з двору Ходкевича однаково йшло як на церкву, так і на костьол, що будував його той самий Ходкевич. При церкві була православна школа, при костьолі—католицька. Людина з такими переконаннями прихильно поставилася до наших друкарів, і через заступництво Ходкевича король Жигмонт-Август і пани-рада прийняли наших друкарів. Даремно сперечатися, до кого належав тодішній Заблудів: чи до українців, чи до білорусів—за старих часів так, як і тепер, містечко Заблудів стояло на мішаній етнографічній території україно-білоруській; культурно-ж тодішня Литовська Русь жила остільки спільним життям, що культурні події, де-б вони не одбувалися, однаково впливали як на Україну, так і на Білорусь. Через те самий факт, що Федоров заснував друкарню на межі України етнографічної, не зменшує культурного значіння заблудівської друкарні для України: Федоров і в Заблудові працював в однаковій мірі, як на користь Україні, так і на користь Русі та й цілій Литві. Але переходимо ближче до справи:

Як видно з передмови до „Євангелії учительної“, ви-

друкованої в Заблудові, пан Григорій Ходкевич, ще перед тим, як прибув Іван Федорович, думав уже організувати поширення друкованого слова. Так принаймні оповідає про це сам Гр. Ходкевич: „видех таковое христіанское наученіе... восхотѣхъ еже бы слово Божіе размножилось и наученіе людемъ закону греческаго шірилося, за неже оскуде сихъ книгъ на многоразличныхъ мѣстѣхъ, и не пощадихъ от богодарованныхъ ми сокровищъ на сие дѣло дати, къ тому же изобрѣтохъ себѣ въ томъ дѣлѣ друкарскомъ людей наученыхъ, Ивана Федоровича Москвитина да Петра Тимофеевича Мстиславца. Повелѣ есми имъ учинити верстать друкарский и выдрукувати книгу сію“. Як бачимо, тут прямо говорить, що думка про поширення друкованого слова з'явилася в Ходкевича раніш, ніж здивався він з московськими друкарями. Коли ми пригадаємо собі ту атмосферу релігійних шуканнів, атмосферу загального зворушення в соціальному й політичному житті та критичного ставлення до традиційних релігійних форм—то зрозуміємо, що й Ходкевич, людина старосвітських магнатських традицій та оборонець віри православної, міг замислитися над справою релігійно-моральної освіти й самостійно дійти до думки про те, що слід закласти друкарню. Про це й говорить в передмові до „Заблудівської Євангелії“ 1568 р. Навіть більше, цей самий меценат замислювався не тільки над тим, що треба дати друковану книжку, він довго ще думав і про ту форму, про той вигляд, в якому друковану цю книжку подати треба простому читачеві: „Помыслилъ же былъ есми и се, иже бы сію книгу, выразумѣнія ради простыхъ людей, преложити на простую мову и имѣлъ есми о томъ попеченіе великое“. Отже бачимо, що нові течії не обминули й старого магната, але тут здібали його великі труднощі та перешкоди. Можливо, що під впливом наших таки друкарів-вигнанців та нарада, що скликав її Ходкевич з людей „мудрыхъ и въ томъ письмѣ ученыхъ“ прийшла до того висновку, що „с прекладаніемъ з давныхъ пословицъ на новые“, цеб-то з перекладом на народню мову „помылка чинится немалая, якоже и нынѣ обрѣтается въ книгахъ нового перевода“. Щоб запобігти цих „немалыхъ помылок“, вирішено було друкувати „Євангелію“ старим

звичаєм—слов'янською мовою „яко здавно писаную велѣль есми друковати, которая каждому не есть закрыта и к выразумеванію не есть трудна и къ читанію полезна“. Так, справа перекладу на просту мову „Євангеліі“ злякала Ходкевича своєю трудністю—можливо, що на ці саме труднощі вказав йому Іван Федорович, як людина знайома вже з тим, як виправляти треба книжки св. письма, з своєї роботи в Москві на „Печатному дворі“.

В тій самій передмові до Євангеліі, пан Ходкевич попереджає читачів книги, що він не думає обмежитися випуском однієї книги, але, як він каже: „Божію помістю о иныхъ книгахъ, церквам божіим потребныхъ, помышляти буду и накладу моего на то наложить не жаляючи вскоре ихъ друковати дам“. Але справа з друком не пішла так широко, як гадав Ходкевич, і крім Євангеліі видруковано було ще тільки Псалтир з Часословцем. Р. 1570 на цьому друкарстві в Заблудові й припинилося.

Ходкевич дуже приязно ставився до Федоровича і Мстисланця. Про це свідчить сам Федорович в передмовах до дальших своїх друкарських праць—він зазначає прихильність Ходкевичеву, говорить, що „панъ Григорій Олександрович Ходкевич є тцанієм умоли государя“, що „панъ виленский гетманъ навищій великого князства Литовського, староста Городенскій и Могилевскій прія насъ любезно въ своей благоутѣшной любви и упокоеваше насъ немало время и всякими потребами телесными удовляше насъ, еще же сіє недовольно ему бѣ, еже тако устроити насъ, но и весь (село) немалу дарова ми на упокоєніє мое“. Сам Ходкевич говорить, що він „непощадихъ отъ благодарованныхъ сокровищъ на сіє дѣло дати“, таким чином можна з певністю сказати, що Федоровичеві в Заблудові у Ходкевича було дуже добре—там його слухали і ставилися з повагою до його авторитету не тільки як до друкаря, але й як до досвідченої людини в справах виправлення тексту, послухалися його слів, що до перекладу „Євангеліі“ на „просту мову“ і т. д. Матеріально життя Федоровичеві теж було забезпечено—кошти давав Ходкевич на його утримання щедро, друкарню споруджено було добре—Федорович стояв біля справи, до якої мав справжнє природне призначення, нарешті правне його

становище було певне, бо жив і працював Федорович у Ходкевича з дозволу Короля Жигимонта-Августа, бо, як каже сам Федорович, „воспріяша насъ любезно благочестивый государь Жигимонтъ Августъ, кроль польскій и великій князь литовскій, рускій, прускій, жемойтскій, мазовецкій и иныхъ, со всѣми паны рады своя“.

Це, очевидно, був найщасливіший час в житті Івана Федоровича. Недурно він так щиро і потім згадує пана Григорія Ходкевича, потім, коли вже цей пан умер і Федорович друкував свої книжки у Львові власним коштом. У цьому-ж виданні умістив Федорович на спомин про Ходкевича герб його з написом: „Григорей Александрович Ходкевич“, в рамці, що її звичайно вживав Федорович в своїх друках для окраси ритин, як у московських своїх виданнях, так і в Львівському „Апостолі“ та в Острозькій „Біблії“.

Але щасливий цей час був не довго: ті, що обіцяв Ходкевич, друковані праці припинилися на другому виданні; спричинилися до цього старість і хворість пана Ходкевича. Так пояснює Іван Федорович закриття заблудівської друкарні: „Егда же пріити ему в глубоку старость и начастъ главъ его болѣзнію одержимъ бывати, повелѣ намъ работанія сего престати і художество рукъ нашихъ ничто же положить“. Справді, мабуть, головна причина тому, що прохолов Ходкевич до друкарства, була слабкість, старість та може розчарування та невдачі в політиці й громадському житті, в яким Ходкевич через високе своє становище—гетмана найвищого приймав визначну й впливову участь. Як відомо, п. Григорій Ходкевич був завзятий оборонець автономізму Литви й противник тіснішої унії Литви з Польщею—унії такої, яка здійснилася на Люблинському Союзі 1569 року. Життя перемогло бажання старого можновладства, і короля Жигимонта-Августа підтримала молода численна класа шляхти Литовської. Унію було переведено всупереч таким її супротивникам, як пан Григорій Ходкевич. До того-ж і грошеві справи Ходкевичеві, як це знаємо з його листа від 1 III 1572 року до ігумена Київського Пустинського монастиря, були не надто вже гарні. В цьому листі Ходкевич пише, що не може виплатити 200 кіп грошей через „великій утиск

(недостаток) в маєтках"¹. Ці всі обставини вплинули на старого й німецького магната і він запропонував нашим друкарям „въ веси земледѣланіемъ житіе мира сего препроводити“. Але Іван Федорович замислився над питанням—чи кидати друкарство й щасливо „сѣяніемъ сѣмянъ время живота своего съкращати“, чи спробувати далі жити з улюбленого друкарства. Для Івана Федоровича це була ціла драма: лишатися на селі, що подарував йому Ходкевич, і працювати в друкарні—ніяк не можна було, бо розчарований і хворий Ходкевич просто: „повелѣ имъ работанія сего престати и художество рук наших нивочто же положить“—отже треба було або кинути друкарство, або покинути забезпечене життя та шукати іншого місця, де-б можна було друкувати книжки. Іван Федорович ясно почував, що не може покинути друкарства, просто не в силі цього зробити, бо через природне своє призначення має „вмѣсто рала—художество наручныхъ дѣлъ съсуды, вмѣсто же житныхъ сѣменъ духовная сѣмена по вселеннѣй расѣвати и всѣмъ по чину раздавати духовную сію пищу“. Він почував, що, покинувши друкарство, він закопає в землю талант, якого не має ніхто інший, і, як образно каже Федоров.—боявся, що на страшному суді бог запитає його: „рабе лукавий і лінивий, чому сховав дарований від Бога тобі талант у землю“. Довго думав Федорович на самоті „и множицею слезами постелію мою омочахъ, вся сія розмышляя в серцѣ своемъ“, нарешті зважився покинути все й піти шукати іншого місця, щоб завести друкарню.

ФЕДОРОВИЧ У ЛЬВОВІ.

За найзручніше місто для друкарні в тодішній Речі Посполитій можна було вважати Львів, „Богоспасаемый град“, „славне місто“, як зве його Іван Федорович. Другий центр тодішньої руської культури—Вільна Федоров вважає для себе за незручний, бо, очевидячки, ще перед тим, як переїхати до Ходкевича, познайомився він уже з умовами праці в Вільні, а знайти нового мецената там,

¹ „Виленьскій Археогрфич. Сборникъ“, т. IX, № 25, стор. 75. Див. „Чт. Ностора Льв.“, кн. VII.

серед литовських панів, надії не мав, тому Федоров, не побоявшись тяжкої й довгої дороги, рушив до Львова. Подорож була й сама по собі нелегка, але справу утрудняла ще й якась пошесть, що тоді була серед людности в Литовсько-Польській державі. Федорович доїхав до Львова сам, з родиною, бо його давній співробітник в друкарстві, вірний „клевет“ Петро Мстиславець, покинув Заблудів ще раніше, щось в середині 1569 року. Куди Мстиславець пішов, ми не знаємо, і тільки пізніше ми бачимо його у Вильні в друкарні Мамоничів, що відновили перерване після Скорини Виленське друкарство.

Федорович у подорож забрав все своє майно, друкарське приладдя, частину надрукованих книжок і, разом з синами, подався до Львова. Сам Федорович так оповідає про свою подорож: „Въ пути шествующу ми много скорби и бѣды обрѣтоша мя, не точию долготы ради путнаго шествія, но и презѣльному повѣтрію дышащу и путь шествія моего стѣсняющу и просто рѣщи, вся злая и злыхъ злѣе. И тако промысломъ Божія человекѡлюбія до Богоспасаемого града, нарицаемого Львова, приидохъ и вся, яже на пути случающаямися, нивочто вмѣняхъ, да Христа моего приобрящу“. Так він добрався до Львова. Тут умови руського життя були вже цілком одмінні, ніждесь у Вильні або, скажемо, на Волині. Галичина під поляками була з 1340 року. Визначніші магнати або збулися своїх маєтків, або остаточно сполонізувалися,—іще за сто літ до того, як прибув Федорович у Львів, склалося тут прислів'я, що тут „пієта Rusi, są pori i chłopi“—отже, сподіватися знайти у Львові якогось православного мецената-пана була річ даремна. Спорудити-ж друкарню власним коштом Федорович навряд чи міг, хоч мабуть і мав якісь гроші в кишені, особливо, коли рахувати вивезені з Заблудова надруковані книжки.

Опинившись у Львові, Іван Федорович починає діяльно шукати протекторів друкарської справи—„и помолившумися“,— каже він „начахъ богоизбранное сіє дѣло къ устроєнію наверхшати“. Але тут, як і треба було сподіватися, не знайшов він меценатів серед панів великих. Глухі були й заможні ті міщани, до яких звернувся Федорович, щоб завести друкарню: справа була нова, зиск

непennyй, а відносини громадські були не на користь протекторам руської православної віри, — через все це заможніші люди поставилися дуже стримано до справи Федоровичевої і, даремно, — каже він про себе, — „обтигдахъ многащи богатыхъ и благородныхъ в мирѣ, помощи прося от нихъ и метание сътворяя, коленомъ касаяся и припада на лица земномъ, сердечно каплющими слезами... ноги ихъ омывахъ и сіе не единою ни дващи и многащи сътворяхъ“. Тоді Іван Федорович звернувся до духовенства і „въ церкви священнику всѣмъ вслухъ повѣдати повелѣхъ“; але все даремно, суспільство було байдуже: „не испросихъ умиленными глаголы, ни умилихъ многослезнымъ рыданиемъ, не исходайствовахъ никоєя милости іерейскими чинми, и плакахся прегоркими слезами, еже не обрѣтохъ милующаго ниже помагающаго“. Знадієний, бідолашний друкар звертається вже не тільки до місцевого українського люду, але й до заможніх купців-греків — але й тут було те саме „не точію, каже він, — въ рускомъ народѣ, но ниже въ грекахъ милости обрѣтохъ“. Але поміч прийшла з того боку, з якого Федорович найменше сподівався — допомогли йому не тільки співчуттям, але й грішми: парафіяльне духовенство, міщани-ремесники, що їм найбільше боліла справа церковного занепаду й що здавна гуртувалися в братства. Як каже Федорович, знайшлися „мали нѣщїи въ іерейскомъ чину, инїи же неславниї в мирѣ обрѣтошася, помощь подающе, не мню от избытка имъ сія творити, но якоже оная убогая вдовиця отъ лишенїя своего двѣ лѣптѣ въвергішя“. Цієї допомоги вистачило, щоб закласти друкарню, бо, очевидно, у Ів. Федоровича були й свої кошти, і він їх вкладає в улюблене своє друкарство. Він так і зазначає в передмові: що всі кошти, які він мав, він вложив у справу „Богатства, аще и много стѣкалося, не прилагахъ тамо сердца, но паче изволихъ всякія предреченїя скорби и бѣды претерпѣвати, да множає умножу слово Божїе“. Напевне коштів цих у Федоровича було чимало, як на той час, про це мова буде пізніше, а зараз зазначу тільки, що друкарню, яку спорудив Федорович, пізніше заставлено було євресві Якубовичеві, і Львівське братство з єпископом Балабаном, тільки з великим напруженням своїх коштів, при ретельній агітації і закликах

вищої церковної влади (дивись листи єпископа Гедеона Балабана і грецького патріарха Феофана до Львівської громади) могло викупити цю друкарню з застави. Таким чином бачимо, що така друкарня коштувала великих грошей, а таких коштів не могли дати Федоровичеві „мали ніщій... и неславній въ мирѣ“, хоча-б і дуже хотіли допомогти друкареві.

Де-ж узялися ці кошти в Івана Федоровича? На це питання відповідає сам друкар у передмові до Львівського „Апостола“ 1574 року. Я вже цитував місце, де Федорович згадує, що „богатства у нього и много стекалося“—це було у нього тільки тоді, коли він жив і працював у пана Григорія Ходкевича. Там, у Ходкевича, він не тільки „всякими потребами и пищею удовольнь“ був, але й дістав від пана „весь немалу“ і цією „весь“ він дістав не яко компенсацію за припинення друкарської праці в Заблудові, а ще раніше, яко платню за зроблену роботу; через те, рушаючи з Заблудова до Львова, міг цю „весь“ продати і кошти привезти з собою. Що Федорович, живучи в Заблудові, взагалі розпоряджав чималими коштами, про це маємо свідчення документальні. Як видно з документу, що подаємо його в додаткові, Федоровичеві був винен Виленський міщанин Максимович 262 копи грошей литовських; це величезна на той час сума (за них можна було купити більш, як 130 корів). Крім того 15 кіп грошей литовських позичив Федорович Заблудівському протопопові Нестору, і, тільки по смерті Федоровича, його син дає доручення стягти цей борг з Нестора. Коли виїздив із Заблудова, наш друкар не поспішався брати ці гроші у протопопа,—очевидячки, Федорович без тих грошей міг обійтися.

Які кошти були у Федоровича, коли він приїхав до Львова, про це остаточно можна довідатись тільки з актів Виленського Центрального Архіву; напевне там є відомості й про Ходкевичів подарунок Федоровичеві, про „весь“, а також і про дальшу долю цього подарунку; але тепер ми про це можемо тільки догадуватись, і що наш здогад не суперечить тому, як воно було в дійсності, про це говорить сам Федорович. Розказавши про те, як засновано було Львівську друкарню, і зазначивши допомогу від „неславних въ мирѣ“, Федорович все-таки кінчає передмову

так: хто буде читати книгу сію, хай воздасть „благодарность виновнику всѣхъ благъ Господу Богу а его милости пану Григорію Александровичу Ходкевичу вѣчная память... потом же сыномъ его милости пану Андрею Григорьевичу Ходкевича, пану подстолему великого князѣтва Литовского старосте Могилевскому, и его милости пану Александру Григорьевичу Ходкевича, старосте Городенскому, державце Миньскому да просит душевного спасенія и многолѣтнаго здравія, понеже бо они виновни суть таковыя ползы“. Ясно, що основні кошти на друкарню Ів. Федорович привіз із собою, доставши їх від Ходкевича, яко гонорар за друкарську працю. Недаремно-ж Федорович умістив герб Ходкевичів на своєму Львівському виданні.

Що справа з коштами на друк навряд чи стояла инакше, ніж я про неї сказав, видно хоча-б з актів, що подає їх Пташицький¹. З цих актів ми дізнаємося, що й „мали нѣдуги“ не zostалися глухі до проханнів Івана Федоровича, і де-хто з „неславныхъ въ мирѣ“ дав таки друкареві дуже значну поміч. Правда, ця поміч мабуть прийшла вже після того, як друкарню було влаштовано і тільки потрібні були кошти на організацію самого друкування, або може й на організацію продажу книжок; крім того ця поміч мабуть не була без зиску для кредиторів; такъ принаймні виходить із тих актів, що надрукував Пташицький. Сусіда Федоровича на Підзамчу у Львові, Сенько або Семен Сідляр (Sellator) позичив друкареві 700 злотих польських, забезпечивши цей борг на всьому рухомому майні Федоровичевому, на всіх друкованих руських книжках, на самій друкарні та всьому друкарському приладді, що мав Федорович у Львові (*inscripsit eosdem septingentos florenos in super omnibus bonis suis mobilibus, hoc est in libris ruthenicis seu in typographia et officina, instrumentis que omnibus hic Leopoli habitis*) і коли-б Федорович на зазначений термін не повернув позики, то Сенько Сідляр має всі ці речі попродати і взагалі *pro suoque usu convertere*. Цей-то розпорядитися як знає. Так само забезпечив свою позику і другий кредитор Федоровичів, теж українець зі Львова на Підзамчу, Сенько Корунка Саф'яник, що по смерті друкаревій наклав на все його майно *mobilia*

¹ „Rozprawy Akademii Umiejętności“.

et immobilia (цеб-то рухоме й нерухоме) арешт на 500 золотих польських. В який час ці гроші Федорович позичав—з актів не видно, але з того, що кредитори забезпечували позичку на майні, з певністю можна гадати, що друкарня Федоровичева була вже на місці і, так-би мовити,—на ходу. Про Сідяра знаємо з актів, що, позичивши гроші раніше, він уже після того, як надрукований був Львівський „Апостоль“, забезпечив свій борг на майні друкаревому. Мабуть і Корунка позичив гроші під таке забезпечення.

Так чи инакше, а кошти на друкарню було знайдено—треба було починати друкарські плани переводити в життя. Але й тут перешкоди були не малі: для того, щоб завести верстат друкарський, треба було зробити роботи столярські, зробити раму, підставку, прес, то-що. Федоровичеві, очевидно, довелося пробивати у Львові перші мури в друкарській справі, і друкареві, щоб постійно працювати в його друкарні, відразу-ж довелося відчути на собі цехову монополію. Цех столярський заборонив Федоровичеві робити столярські роботи. Федорович мусив звертатися до райців Львівського магістрату. Львівський магістрат постановив, що Федорович не має права (non debet) тримати в себе цехового майстра або кого иншого з цехових братчиків як постійного робітника, і тільки в разі пильної потреби може просити цех, чи якого майстра цехового, щоб вони йому найняли столяра на столярську роботу¹. Але такий вирок райців магістрату Львівського не задовольнив цехмістрів столярського цеху, і вони звернулися до краківських друкарів, що мали свої, давніше впоряджені друкарні й тому могли посвідчити про те, як там використовують столярів друкарі, коли треба зробити столярську роботу. Друкарі краківські Матвій Сибенайхер і Миколай Пренжина, львівським столярам одповіли, що вони в себе, в Кракові, жодних столярів в друкарні не держать, як постійних робітників, а в разі потреби наймають таких майстрів від цехмістрів столярського цеху. Щоб якомось задовольнити друкаря і погодити його бажання з цеховими привілеями, райці Львівського

¹ „Rozprawy Ak. Umiejęt.“, XI. Пташицький, op. cit., додаток № 1.

магістрату постановили, що друкар Іван Федорович має право запросити до себе столяра на постійну роботу, але мусить взяти цього столяра не зі Львова, а звідкись з иншого місця і потім *contubernium magistrorum mensatorium praesentare*, щоб-то цього столяра має бути показано столярському цехові, він має записатися до якого-небудь із львівських столярських цехмістрів і вже з руки цього цехмістра має Іван Федорович найняти столяра на півроку. В такій казуїстичний спосіб задовольнялося бажання друкареве—а йому власне більш нічого й не треба було, але й столярському цехові теж зроблені були реверанси: цей наймит друкарів повинен був виконувати тільки ті столярські роботи, що безпосередньо торкалися друкарні, а всього того, що було загально-столярською роботою, як столи, лавки, шахви, скрині, двері, то-що (*mensas, scamna, armaria, scrinia, fores lecta et id genus alia*) цей столяр не повинен був робити, і Федорович обіцявся не примушувати його до цієї роботи під загрозою штрафу 100 гривен (*centum marcautum rescuniae*). Цех проте вважав себе за покривдженого в своїх привілеях і протестував, а Федорович згодився на таке вирішення справи, і друкарню було обставлено десь біля кінця 1572 р. 25 лютого 1573 року Іван Федорович почав друкувати першу книжку на Україні, свій „Апостол Львівський“, що ювілей його ми тепер святкуємо.

Один із сучасних дослідників життя Івана Федоровича проф. І. І. Огієнко виставив нещодавно твердження, що друкар Федорович привіз все друкарське приладдя з собою з Заблудова. Шановний автор стверджує свою думку тим, що, мовляв, пізніше, вже по смерті Федоровичевій, єпископ львівський Гедеон, дбаючи про те, щоб відкупити друкарню Федоровичеву від львівського єврея, якому її заставив за 411 злотих польських сам друкар, наводить коротку історію друкарні в своїому посланні до православних парафіян від 8/XI 1585 року, де, між иншим, Балабан каже, що Федорович прийшов до Львова з усім друкарським приладдям—„...зближился был зо всѣми варстати своими до мѣста славного Львова“¹. Таке твердження шановного професора здається засноване

¹ „Стара Україна“ кн. II—V. Стаття проф. І. І. Огієнка: „Іван Федорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя й діяльність“, стор. 26.

на непорозумінні. Гедеон Балабан переказує історію друкарні Федоровича з часів після перебування друкарні в Острозі й говорить, що Федорович: „промыслилъ былъ больше книгъ ремесла своего друкарского на потребу церквамъ святымъ rozmaityхъ для хвалы Божой а науки православнымъ християнамъ выдати, на що и зближилъ былъ во всѣми верстаты своими до мѣста славного Львова“. Виходить, що Федорович привіз усі „варстати“ від князя Острозького; на його прямо і вказує Балабан, як на людину, що „споможенієм“ її влаштовано було друкарську справу. Таке уявлення про історію друкарні Федоровичевої вже ніяк не відповідає дійсності, бо ми знаємо з актів, що Федорович всі „варстати“, що потім заставив їх Якубовичеві, влаштовував у Львові наново, наймав столяра на довгий строк для цієї як-раз роботи й т. инше, по-друге, в листі Балабановім ані словечком не згадується про Забудів. Отже, з листа Балабанового нічого нового про друкарню забудівську ми не бачимо. Але все-ж-таки не з порожніми руками приїхав Федорович до Львова—привіз він матриці—форми для літер—мабуть ті самі, що він зробив ще в Москві, привіз заставки й оздоблення друкарські такі, як їх було зроблено для Московського Апостола 1564 року. Цей саме шрифт і окраси використали наші друкарі і в Забудівському виданні „Учительної Євангелії“, а пізніше в „Псалтири з часословцем“, теж надрукованих в Забудові. Порівняння цих білорусько-українських виданнів дає змогу твердо встановити залежність їх від Московського прототипу, „Апостола“ 1564 року.

Так почав Іван Федорович свою культурну працю на українському ґрунті й почав її, як з усього бачимо, на широку руку, заводячи звязки з паперовими фабрикантами, книгарями, з різними підприємцями. На це маємо численні вказівки в актових книгах м. Львова й тих міст на Волині, де пізніше жив Іван Федорович. Надрукувавши Апостола у Львові 15 (25) лютого 1574 року, через якийсь місяць Федорович позичає в найближчого свого сусіди Сенька Сідляра—й не мало --700 золотих польських¹;

¹ Як я казав уже, можливо, що Федорович позичив ці гроші в Сідляра раніше, бо акт, що надрукував його Пташицький, говорить про переведення давнішого боргу на Федоровичеве майно.

трохи пізніше меншу позику бере він у С. Корунки-Саф'яника—500 золотих... Одночасно веде пересправи з паперовими фабрикантами. Для Львівського „Апостола“ Федорович купував папір у Кракові. В цьому Федоровичеві допомагав дуже тоді відомий у Польщі лікар Мартин Сінник, автор багатьох медичних творів; за допомогою цього лікаря Федорович брав на-борг папір із Краківської паперні Лаврина. З усього цього бачимо, що Федорович заводив справу широко. Правда, з усього видно, що у Федоровича коштів не вистачає. Його невсипуща енергія звернула на себе увагу православного міщанства, він перемагає всі перешкоди, що були йому на дорозі, добивається того, що йому вірять значні суми його сусіди, про нього знають уже не тільки у Львові, але і в інших місцях, і все-ж-таки його становище скрутне. Продаж книжок не міг іти так швидко, щоб дати змогу покрити всі борги, через те Федоровичеві доводиться робити різні комбінації, щоб вести справу далі. Ті дрібні рсочки сильної його вдачі, що відбили на собі скупі акти львівського уряду—дають змогу уявити всю силу цієї вдачі. На далекій чужині, серед нових обставин, Федорович вкладає всі свої кошти в нове діло, діло непевне що до зарібку, притягає до цієї справи чужий капітал дрібного міщанства, що надто вже дбає про свої прибутки, і нарешті утворює друкарню. Щоб завести таке діло, треба було великої енергії, а ще більшої сили треба було, щоб справу вести далі, не кинути її посеред дороги. І таку силу Іван Федорович мав. Дальші факти його життя тільки ствердять ці мої висновки. Вміючи налагодити стосунки з сторонніми людьми, Федорович не був самотний і в своїй роботі. З документів, що наводить Пташицький в цитованій уже праці, видно, що Федорович мав дорослого сина Івана, і той допомагав уже батькові в його книжній праці. В актах про цього сина не раз згадується і зветься він там інтролігатором, цеб-то оправщиком книжок—палятурником. Цей друкаревич-інтролігатор оженився у Львові з Антипорівною Тетяною, львівською міщанкою, що дістала в спадщину право на частку будинка й садка на Підзамчу у Львові, проти церкви св. Юра, й, за порадою чоловіка, продала свою спадщину, а вересні

1580 року, за 7 злотих польських. Були в Івана Федоровича й менші діти, але скільки їх було, якого віку й як їх звали—з актів не видно, а тестаменту (духівниці), про який згадує душеприкажчик, досі у Львівських актових книжках не знайдено, не вдалося й мені знайти його і в Київському Архіві давніх актів, хоч я переглянув біля трьох десятків книжок. Чи була у Федоровича жінка, чи він був удовець—з актів не видно, певніше останнє, бо на жінку немає жодного натяку, хоча з Москви Федорович виїхав мабуть із дружиною, бо після 17-ти літ емігранського життя в нього були ще малі діти. Отже, Іван Федорович був обтяжений сем'єю й мусив її годувати з свого ремества. В друкуванні у Львові, крім сина Івана, допомагав Федоровичеві очевидячки й Гринь Іванович, що друкар привіз його з собою із Заблудова. Цього Гриня Федорович віддав у Львові у науку до маляра Лаврина Филиповича, і платив йому за науку протягом двох років. За ці два роки Гринь навчився малярства, столярства, ритовництва і різати літери, а також сам Федорович навчив Гриня друкарства. За це все Гринь зобов'язався не робити без дозволу Федоровичевого нікому літер до друку, і не влаштовувати друкарні. У іншому реместві, як малярстві, столярстві або вирізуванні чого іншого на металі Гринь був вільний. Як побачимо далі, Гринь зрадив свого добродія, Федоровича, і злим віддячив за добре—втік від друкаря до Вильни, де зробив два шрифти Мамоничам, що впорядили друкарню на широку руку й виклопотали монополію на друкування руських книжок від короля Жигимонта III. Був у Федоровича й слуга, і очевидячки не аби-який попихач у господарстві, а більш-менш освічений; так акти згадують Василя Лосятинського; йому друкар доручає стягнути борг з Івана Шпака. Як бачимо, Федорович не був самотнім бідолахою, що сам мусив доглядати і вбогого свого господарства, і працювати в друкарні та продавати книжки,—допомагали йому і в друкарні, і в хазяйстві. Що до продажу книжок, то Федорович мав на те кількох осіб, крім свого сина. З актів відомо, що 12 травня 1574 року Федорович дає доручення стягнути борг, 32 злотих, з якогось Івана, що з іудейської віри перейшов до християнства, за руські книжки й мабуть

подібний борг був і на Іванові Шпакові з Коломиї. Мені пощастило знайти один документ у Київському Архіві давніх актів; з цього документу видно, що Федоровичеві винен був дуже значну на той час суму грошей „копѣ шесть десять две, грошей девять за книги, которые у Федоровича для распродавания до рук своихъ побралъ” якийсь міщанин Виленський Яків Максимович. Коли пригадаємо, що книжками торгували і Львівський аптекар Ієроним Вітенберг і Сашко Сенкович, що 3 листопада 1583 року уаяв у згаданого аптекаря 200 книжок, друкованих слов'янською мовою, то побачимо, що Федорович встиг широкі зв'язати стосунки з комерційними людьми не тільки у Львові, але і з іншими, близькими й далекими, містами тогочасної Речі Посполитої.

ФЕДОРОВИЧ У КНЯЗЯ ОСТРОЗЬКОГО.

Не довгий час пройшов після того, як надрукував свого „Апостола” Іван Федорович у Львові, як прийшло до нього запрошення від князя Костянтина Костянтиновича Острозького—переїхати у князівський маєток. Запросини ці безперечно були в зв'язку з тими видавничими планами, що з ними носився князь Острозький. Мені вже доводилося згадувати про загальний характер епохи, коли довелося жити нашому друкареві. Доба ХVІ віку, доба перелому в економічних та соціальних відносинах на Литві й на Україні—це був дуже бурхливий момент і в житті розумовому. Крім осередків торговельно-промислових, що купчили в собі й сили інтелектуальні, осередків міського життя, повстають невеличкі центри розумового єднання в кількох місцях тодішньої Литовсько-Польської держави. Крім таких центрів, як Вільна, Краків, пізніше Київ, утворюються осередки культурні в Несвіж, Забудові, Ракові (центр соцініянської пропаганди, Атени Сармацькі), гуртуються вчені люди під протекцією меценатів в Замойську або в Острозі. Одним із таких осередків і був двір князя Острозького на Волині, в м. Острозі. Як і перший протектор Івана Федоровича, меценат його, пан Григорій Олександрович Ходкевич, князь Костянтин Острозький був людина толерантна до різних течій розумових та

релігійних. На його дворі жила сила людей різної віри і поглядів, самого його вважали за свого прихильника соцініяне, Курбський, правовірний москвитин, не дуже то покладался на ригоризм Острозького й часто гірко докоряв йому за його зносини з чужовірцями та за прихильність до католиків. Сам Острозький писав листи до папи римського й виказував себе щирим прихильником унії. Князь без протесту приймає посвяту книги єзуїта Петра Скарги, інспіратора й пропагатора берестейської релігійної унії. Згодом, коли князь почув невдоволення й обурення з цієї книги від усього православного суспільства, він доручає написати на неї відповідь антитринитарію Мотовилові. Цей Мотовило, людина спритна й освічена, вдало написав відповідь Скаргі, і відповідь до того подобалася князю Острозькому, що він надіслав цей твір князю Курбському. Курбський страшенно був обурений і стурбований вчинком Острозького: „я уже не могу понять, откуда пришла Вашему величеству мысль прислать мне книгу, сочиненную сыномъ діавола, явнымъ врагомъ Христа вѣрнѣе сказать помощникомъ и прямымъ слугою антихриста. О бѣда достойная плача. В такую дерзость и ступтцію вдалися вожди Христіанскіе, что не только не стыдятся держать и кормить въ своихъ домахъ этихъ ядовитыхъ драконовъ, но берут ихъ в защитники и помощники себѣ, и что еще удивительнѣе, этимъ духовнымъ бѣсамъ поручаютъ охранять церковь божію и велють имъ писать книги противъ полувѣрныхъ латинянъ“. Але Острозький не вважав за гріх приятиелювати з „еретиками“. Не дурно-ж соцініяне вважали князя разом з Романом Гойським за свого оборонця і так про них говорили: „unitariorum fantores et patronis fuerunt“,² цеб-то, що вони прихильники й протектори соцініян, і коли Острозькому знов довелося шукати автора для оборони православного Берестейського собору, то князь знайшов такого в особі Христофора Філалета (псевдонім), що за свідощтвом католицько-уніятських авторів, а також і де-яких православних вважали за Христофора Бронського—з переконання

¹ „Сказанія Курбського“. П., стор. 216—226.

² Bibliotheka antitrinitariorum, стор. 283.

антиринітарія¹. За це авторство князь віддячив Бронського, подарувавши йому маєток на Волині. Очевидячки, князь мав ширший розумовий горизонт, ніж тодішні інтелігенти українські, що стояли на чолі релігійного руху. Він широко ставив питання про потребу освіти, друкарства, культури, взагалі. Він одверто й каже про потребу завести освіту, щоб поліпшити стан православної віри, в листі до єпископа Потія, але дістав від Потія сувору відповідь: „а што ми Ваша милость рачишь залѣцати порядокъ иновѣрцовъ, хотя би найлепший, але коли не на правомъ фундаментѣ, все тое за смѣтье стоить—и школы ихъ, и друкарни, и множество кознодѣвъ“². Значить Острозького притягали до себе кращі культурні звичаї більше, ніж це здавалося пристойним релігійним старовірам; і бачимо, що дальший розвиток національно-культурної боротьби цілком виправдав шлях, що вибрав його Острозький. Але вернімося ближче до нашого друкаря. Князь Острозький, задумавши зміцнити культурні засоби православного населення в Речі Посполитій, давно марив про потребу завести друкарню, щоб допомагала вона поширити книжну освіту. До нас дійшов один документ, що з нього можна зрозуміти план роботи одного з культурних гуртків того часу.

За часів Жигимонта-Августа (помер у липні 1572 р.) з Києва було виряджено до Москви ієродіякона Іякіма з тим, щоб він дістав там від царя московського „житіє преподобного... Антонія Київського, а его житія у насъ в Києве во священной обители Божія Матери (цеб-то в Лаврі) нет“. Але головна мета подорожі Іякімової була не добути житіє, а придбати від „царя Государя Великого Князя Ивана Васильевича... от его царскаго книгохранильницы испросити біблію по нашему словенскому языку русскому на списъ слово в слово и в нашемъ государствѣ Христіанскомъ русскомъ великомъ княжествѣ Литовскомъ выдати тисненнемъ печатнымъ нашему народу“³. Таким чином ясно, що в Литві ще наприкінці 60-х років XVI в. гадали про видання біблії. Ці друкарські плани могли природньо зародитися лише десь серед гурту освічених

¹ Останні дослідя доводять, що автор „Апокрисиса“ був Мартин Бронковський. Див. М. Возняк, „Історія української літер.“, т. II, ч. 1-а, Львів, 1921, стор. 207—208.

² „Ак. Зам. Рос.“, IV, № 93

³ „Чт. Моск. Общ. Ист. и др.“ 1883, I, сарба 2

людей, що до того-ж ще мали можливість розпоряджати й чималими коштами. За такий православний осередок ми можемо визнати найскоріше гурток князя Костянтина Острозького. І дійсно бачимо, що князь Костянтин мабуть ще на початку 70-х років марить про те, щоб надрукувати слов'янську біблію¹.

Коли в 1574 році надруковано було у Львові „Апостола“, факт цей не міг проминути князя, і ми бачимо, що на самому початку наступного 1575 року Іван Федорович уже перебуває на службі у князя Острозького. Але видати повний текст Біблії не була легка справа: треба було перевести велику працю, щоб перевірити тексти, треба було відшукати здатних до цього людей, відшукати порядні копії й тоді вже лагодити саму друкарню. Поки йшла підготовча ця робота, Іван Федорович жив у Дерманському монастирі справцею, цєб-то управителем. Однак, у цей-же час Іван Федорович не розриває своїх звязків зі Львовом, часто приїздить сюди лагодити свої справи, головне, грошеві, звязані з друкуванням „Апостола“ або з продажем книжок. Лагодившись виїздити до князя Острозького, Федорович змінює свій грошевий борг на 700 золотих на заставу усієї своєї друкарні Сенькові Сідяреві (акт від 6 травня 1574 року); це, звичайно, зовсім не свідчить, що інших можливостей у Федоровича не було погасити цей борг. Як показує

¹ Тільки-но цитований документ датований 1582 роком, але говорить, очевидно, про події раніші. Діякона в Москві було заарештовано, бо він виїхавши „съ докладу Жигимонта Августа краал польского... и съ листомъ и почетными дарани“ — потрапив саме в тривожний час до Москви. За царя Івана до 1570 року між Литвою й Московією були майже без перерви війни. Р. 1570 підписано було угоду Литви з Московією припинити війну на 3 роки. Діякон мабуть в цей час і приїхав до Москви, але його заарештували й тримали у в'язниці, видаючи на шпигула або пропагатора своєї ереси. Справа з Ілїином тиглася, приїхав він ще за дити Жигимонта-Августа; продержав його в Москві до 1582 р., коли Іван Грозний зів з ним бесіду: „Крѣпѣ и смѣлнѣ и высокопаримнѣ и высочайшимъ богословіемъ и глубо-чайшимъ разумомъ думовимнѣ“, але не зважаючи на довід від царя Івана IV, діякони Ілїиному не вощастало виїхати з Москви, бо почався останній період Ливонської війни, а потім і цар Іван помер 18 березня 1584 р., таким чином Ілїини повернувся до українських земель в середині тільки 80-х років XVI в. Хто його посилав до Москви, невідомо — ад. М. С. Грушевський висловив здогаду, що доручення могло бути дано від різних кол. — Киїни, печерські інокі просили вийти дитя Автонія, але коли, близькі до Курбського, цікавилися переїздами Сильвія, якого дуже поважав Курбський — учень Максима Грека (див. „Життя Курбського въ Литві и на Вол.“. П. стор. 309). Гурток ки. Острозького міг доручити вивезти з Москви новий текст Геннадієвої біблії. (Див. Грушевського „Істор. Укр. Руси“, т. VI, стор. 440).

новий, що знайшов я в Київському Архіві давніх актів, документ, Федоровичеві був винен виленський міщанин 262 копи 9 грошей литовських (Гадаю, що Максимович заборгував друкареві таку велику суму грошей мабуть за Заблудівські видання), щє-то біля 666 золотих польських і до того-ж заблудівський піп Нестор зостався винен друкареві 15 кіп грошей литовських (щє то 37^{1/2} золотих польських), як знаємо, були щє дрібніші борги, що належало виплатити друкареві¹ — щього-б вистачило, щоб розквитатися з Сеньком Сідлярем, — але справи стояли так, що стягати борги тепер Федорович не мав часу, грошей готівкою не було, а друкарня була вже зайва, через запросини від князя Острозького. Федорович і вирішив перенести борг на друкарню, а собі переїхати до князя, протє, як я вже казав, він кілька разів навідувався до Львова.

Та немалого клопоту друкареві завдала справа з Сінником, Краківським лікарем. За допомогою щього Сінника Федорович мав кредит на папір у Краківського папірника Лаврина. Щє в 1577 році друкар винен був щьому Лавринові 50 зл. пол., і їх не одіслав він на призначений термін через постійні татарські напади на Галичину. Так ось, із щим Сінником вийшла у Федоровича ціла халепа. 14-го травня 1577 року, коли друкар був уже на службі у князя Острозького, Сінник сповіщає Власа Замочника, що В. Черник переказав йому, ніби то друкар передав на руки Замочника й Сенька Сідляра 600 золотих польських, щоб передали вони їх Сінникові, що має на ярмарку у Кракові зустрїти німецьких гостей, що приїхали в справах Федоровича; а сам Федорович повернувся до маєтку князя („додому“). Далі починається незрозумїла річ: і Замочник, і Черник заявили на суді, що всі ці слова Сінникові наклеп на їхнє добре ім'я, і що вони притягнуть Сінника до суду. Через тиждень відбувся новий суд, було викликано до суду й Федоровича, він під присягою пояснив, що ніколи 600 золотих нікому не давав,

¹ Іван Іудей винен був друкареві 32 зл. польськ. за книжки, Іван Шпак а Коломиї 23 зл. польськ. (20 талїрів); ці борги Федорович доручав стягнути щє мабуть напередодні виїзду до князя.

Прим в 1578 році литовська копа новтувала 3 карб. 61,06 тов. сєребром по курсу варшавиця 1870 року.

про німецьких купців нічого не відає, а що до 50 зл., то дійсно передав їх Сенькові, щоб той передав їх Сінінникові заплатити папірникові Лаврину, але Сенько тримає гроші й тепер у себе, бо татари не дають змоги спокійно поїхати до Кракова. На цьому справа й кінчається. З неї виходить, що Федорович, ведучи діло на широку руку, був добре відомий не тільки в околицях Львова, але й по інших центрах тодішньої Річи Посполитої і навіть німецькі купці могли мати з ним діло. Був у Львові Федорович ще кілька разів. 2-го березня 1579 р. приїздить він, щоб дати доручення синові стягнути борг з Остапковича, 11 злотих. Того-ж самого року він заносить протест проти накладеного на нього за ремесло (*ab artificio*) податку з друкарні, хоч ця друкарня не працює і стоїть у підвалі. Цього-ж таки року Федорович наново віддає в заставу свою друкарню, що на ній тяжить уже борг Сенькові Сідляреві 700 зл. п.—євреєві Якубовичеві за 411 зл. п. Для цього очевидячки треба було сплатити борг Сідляреві, що мабуть і зробив Федорович.

Але крім цих особистих справ, чимало діла було в Івана Федоровича й у керуванні господарством Дерманського монастиря. В тодішні часи мати маєток означало одночасно й охороняти його збройною рукою від сусідів, що не гаяли марно часу і брали в свої руки все, що погано охоронялося. Такий спосіб господарювання й держання був звичайнісінький, тому не дивно, що й друкареві нашому довелося не тільки словесно розпоряджатися маєтком, але й збройною рукою боронити його від сусідських довгих рук, або виступати перед судом, захищаючи свої права. В Луцьких актових книгах за 1575—1576 роки збереглося кілька документів, що маюють нам життя Івана Федоровича за часів його врядування Дерманським монастирем.

Іван Федорович дістав цю посаду в Дерманському монастирі від князя Острозького після того, як князь вигнав з Дерманя п. Михайла Джусу, одібравши до своїх рук монастир з маєтками від неправного державця Ольбрехта Ласького. Ще з давніх часів село Кунино, що належало до Дерманського монастиря, ворогувало з селом Спасовим, що належало до гетьмана найвищого, відомого вже нам пана

Григорія Ходкевича. Поки в Дерманю жив Джуса і самий Дермань переходив з рук у руки до різних осіб, спасівці, маючи захист від свого пана гетьмана найвищого, часто утискували кунинців, заорювали їхні лани, брали худобу, то-що. Право на них тяжко було знайти кунинцям. Зате зараз, коли гетьман Литовський Ходкевич помер, дружина його на Волині не жила, а Дермань забрав до своїх рук князь Острозький,—найсильніша людина не тільки на Волині, а може і в цілій Речі Посполитій,—прийшов час кунинцям віддячити давні кривди; і ось ми бачимо, що в середині 1575 року вже кунинці б'ють спасівців—попалили в них сіно, позабирали вози, худобу, поранили кількох людей. Давніші задираки-спасівці, що раніш робили напади навіть на збройні ватаги військових людей і за це їм нічого не було, тепер, не маючи захисту від вельможного свого пана, звертаються до суду і просять возного оглянути шкоди. Возний констатував грабунок кунинців і звернувся до справці Дерманського монастиря, друкаря Івана Федоровича. Той обіцяв розглянути справу, повернув коня „на рукоємство“, цеб-то на поруки, і обіцяв про інші речі розпитатися і покривджених задовольнити. Але справа на цьому не скінчилася. Очевидячки кунинцям добре далася в знаки спасівці, що сам князь Острозький авелів зробити наскок на них за старі кривди, і ось майже через рік, 6 квітня 1576 року, кунинці з боярами й слугами князя Острозького, на чолі з справцею Дерманського монастиря, паном Іваном Федоровичем—друкарем—грабують спасівців, поранили кількох людей, двацяттеро штук бидла рогатого взяли, коней стільки-ж—коротко кажучи, погромили як слід спасівців. Скаргу на це заносить урядник спасівський до Луцького суду. Тут, бачимо, Федоровичеві довелося вже виступити активно в ролі тодішнього управителя. Один із біографів Федоровича, проф. Малишевський, вказуючи на цей факт, намагається виправдати Федоровича, говорячи, що він з його тихою вдачею нібито не здатний був до такої акції—в усякому разі проф. Малишевський хоче якось реабілітувати нашого друкаря від цього „ганебного“, на його думку, вчинку. Мені здавалося-б, що це річ цілком даремна. Кожна людина—син свого віку і раб звичаїв свого часу. Те, що нам дається

негідним і непристойним, в свій час вважалося за річ цілком звичайну. Нема нічого дивного, що енергійний і рішучий Іван Федорович не бачив чогось непристойного в розправі з спасівцями. І нема чого посылатися на власний наказ від князя Острозького, бо дальші факти говорять за те, що наш друкар робив і вдруге таку саму езекуцію не тільки без князівського наказу, а навіть проти волі князя і, коли князь знелів йому повернути пограбовані речі спасівцям, Іван Федорович цього наказу не виконав. Так акти від 2 липня 1576 р. говорять про наїзд на Спасове кунинців на чолі з друкарем Федоровичем, при чому „поданныхъ позабивали, помордовали и з нихъ сермяги, поясы з мошнами, з грошми и шапки познимали“. Взято було у цих „поданныхъ“ 2 копи грошей литовських, 48 волів із залізною упряжкою, дев'ять сокир і багато іншого, а крім того пограбовано пастухів спасівських, помордовано їх і „кожухи з них поздирали и ледве ихъ самыхъ з душами попускали“, забравши у них двацяттеро коней, 11 яловиць, 33 овечок і „то все з собою одпрывадили“—додає офіційна скарга спасівців. І ось, коли князь велить повернути ці речі—Федорович „оддати не хотел и не отдал“, як зазначено в акті¹. Як бачимо, факти самі за себе говорять, але повторюю, обставини і час були такі, що Іван Федорович робив тільки в унісон суспільству—роби він інакше, патрон його не вважав-би друкаря за гідного своєї ласки і не бачив-би можливости залишити й надалі друкаря на посаді „справцы“, кунинці знову-б опинилися без енергійного оборонця.

Але все-ж таки таке управління мавтком відбирало в друкаря багато часу та енергії. Через те він, мабуть, радо покинув Дермань і переїхав, наприкінці 1576 року, до Острога, щоб тісніше стати до впорядження друкарні. А в Острозі тим часом ішла жвава робота, підготовляли до друку книги святого письма. Той гурт освічених людей, що скупчився біля двору князя Костянтина Острозького, відіграв величезну роль в історії української культури. Запекла боротьба національна, що вибухла двацятьма роками пізніше, могла щасливо так довго тягтися, аж до

¹ „Чт. в Истор. Общ. Нестора Литов.“, кн. VII, стор. 115 і дал.

моменту, коли дружньо допомогли їм козаки, виключно через те, що православне міщанство не тільки було згуртоване в міцні братства, але й мало культурну зброю в своїх руках, і цю зброю дали їм острозькі вчені громадяни, об'єднані біля „академії“. Реальний наслідок праці цієї громади були острозькі видання, витиснені літерами й варстатом, що зробив їх Іван Федорович. Іван Федорович теж був один з членів цієї вченої громади. Він також брав участь в обробленні тексту Біблії та добиранні кращої редакції „списков и заводов добре исправленных“. Але головна робота лежала мабуть на Гарасимові Смотрицькому, що згадується пізніше, як ректор Острозької академії. Він написав простору передмову до видання Біблії Острозької, він і склав вірші на герб князя Костянтина — напевне він таки й багато попрацював коло тексту. Крім цього Смотрицького та Івана Федоровича, очевидно, брав участь у працях Острозького гуртка якийсь Тимофій Михайлович, що склав покажчика до „Нового Завіту“; його надрукував Федорович, як „первий овощь дому печатного Острозького“¹. Про цього Михайловича дотепер нічого не було відомо; документ, що знайшов я в Архіві давніх актів (див. додаток), говорить, що Тим. Михайлович був приятель Федоровича і був за службника в п. Михайла Гарабурди, писаря велик. Князівства Литовського, котрий дістав Острозькому в Москві повну Біблію. Крім цих осіб відомі ще такі члени Острозького гуртка — священик Дем'ян Наливайко, брат славного ватажка козацького, ієромонах Кипріян, Василь Суразький, що був автором відомого полемічного трактату „О единой вѣрѣ“, потім відомі вже нам Мотовило, Христофор Філает (Мартин Броневський), були наїажі греки, росіяни й інші. Таким чином, Острозьким ученим довелося чимало попрацювати перше, ніж остаточно виготували вони текст Біблії до друку. І дійсно, в інших джерел ми знаємо, що Острозька школа купчила біля себе людей з не аби-якою, як на той час, науковою освітою. Так, трохи пізніше Захарій Копистенський не без погорди такими словами описує Острозьку цю вчену громаду: „Найдовалися тут и

¹ „Собрание вещей и книгъ бывшаго вратца скорого ради обрѣтениа въ книжхъ нового завета по словеснаго азбуки“.

мовця, оному Демосфенови равнии... и иные розличныя любомудрцы. Найдовалися тут и докторове славныи въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ выщѣ-чоныи. Найдовалися мафематикове и астрологове превыборныи межи которыми овъ презацный мафематикъ, философъ и астрологъ, Янъ Лятос, который календаръ новый славне изганилъ и перомъ доводне презъ друк доказалъ, же есть омыльный¹. До цих-то осіб князь Острозький прилучив і Івана Федоровича.

Ще давно, ще до того, як запросити Івана Федоровича до себе на службу, князь Костянтин добув від Івана Грозного примірник Генадієвої Біблії через литовського посла в Москві, пана Михайла Гарабурду, який і передав Біблію кн. Острозькому, року 1573-го. Але справа з друком була не така легка: перш за все повстало питання, чи друкувати текст без змін, так, як він є в редакції 1499 року, чи слід виправити його згідно „зводов, добре ісправленихъ“, чи може перетлумачити Біблію народньою мовою. Як я вже зазначав, на Волині кінця XVI в. не бракувало й нових розумових течій—ідея вживати перекладів св. письма на народній, простій мові на Волині була ідея жива й популярна, її й здійснили волинці відразу в кількох місцях: в 1556—1561 р.р. перекладено „Пересопницьке Євангеліє“ в м. Пересопниці, року 1571 так зване „Волинське Євангеліє“, складене в місті Володимирі; 1581 р. „Новий Завіт“ переклав Валентин Негалевський в м. Хорошеві, а року 1595 складено було так зване „Літківське Євангеліє“ в м. Луцьку.—Отже, нова ідея дати народові текст на зрозумілішій мові, так-би мовити, носилася в повітрі. Але досить було і впливів супротинних. Особливо ретельно обстоював слов'янський текст, безперечно, князь Андрій Курбський. Наш друкар Іван Федорович не вагаючись теж висловився за старослов'янський текст, маючи вже досвід в друкарських справах і навівши приклад першого свого мецената, князя Григорія Ходкевича. Думаючи дати дійсно як-найправдивіший текст, гурток князя Острозького висловився

¹ Цей Ян Лятос „мафематик і астролог“ був до того часу професором Краківської академії, але через свою неадаптованість до реформи календаря мусив покинути Краків і переїзати до князя Острозького.

за те, щоб порівняти текст Генадієвої Біблії з іншими копіями тексту. Про це досить докладно розповідається в передмові до Острозької Біблії. „Сего ради... мно́го странъ далекихъ вселенныя проходя, яко римскія предѣлы, тако и канадійскія острови, паче же много монастырей грецкихъ, сербскихъ и болгарскихъ, даже и до самаго апостоломъ намѣстника и всея церкви восточныя строенію чиноначальника, пречестнаго Іеремія архієпископа Константинограда, нового Рима... доидохъ, требуя со тѣцаніемъ и моленіемъ прилежнымъ тако людіи наказаныхъ въ писаніяхъ святыхъ еллинскихъ и словенскихъ, якоже изводовъ добре исправленныхъ книгъ же и книгочій, яко же предречеса настоящему дѣлу пресвятому по достоянію изобрѣтохъ; съ ними же купно и съ инѣми многими наказанными добрѣ въ писаніяхъ божественныхъ довольно совѣтовавъ“. Таким чином з цих слів ясным стає все грандіозне завдання, що поставили його собі видавці Біблії: текст узятю не перший, що попався під руку, а його довго ретельно шукали по всіх слов'янських землях „зводови добрѣ исправленныхъ“, шукали й людей „наказанымъ въ писаніяхъ святыхъ еллинскихъ и словенскихъ“, перевіряли тексти за спільною порадою грецьких та слов'янських знавців і тільки тоді приймали текст до друку. Робота велика, марудна й довга; не дивно, що наш друкар не араузу взявся текст друкувати, а поки йшла підготовча робота, то найбільше часу Федорович віддавав тому, щоб улаштувати друкарню, треба було все робити наново: різати новий шрифт, бо той, що вживано його було дотепер, був занадто буйний для такої великої завтовшки книги, як Біблія, отже, треба було різати пунсони, робити матриці, відливати літери, треба було впорядити варстат, прес і т. и. Правда, в Івана Федоровича були помічники; про одного з них точно відомо, що цей помічник був Гринь Іванович з Заблудова, він протягом двох років вчився маллярства, різьбарства на сталі, форшнайдерства та столярства у Львівського майстра Филиповича й, коли науку було закінчено, друкар узяв Гриня з собою до Острога, де той і різав літери меншого розміру, ніж ті, що вживав їх Федорович у своїх попередніх друках.

Де-які з біографів Івана Федоровича, як Пташицький, Малишевський, проф. І. І. Огієнко, припускають, що Федорович вже од князя Острозького, чи раніше, побував у турецьких землях. До таких висновків згадані дослідники прийшли на підставі акту, що надрукував Пташицький у своїй розвідці про Федоровича¹. Так, проф. Малишевський говорить, що Іван Федорович брав діяльну участь у розшукуванні копій св. письма і навіть сам їздив у слов'янські землі Туреччини. Під час цієї подорожі Іван Федорович заборгував Іванові, про якого згадується в актах тільки тим, що він касує свої претензії в справах із Федоровичем, що в нього були у Волощині та Туреччині. Але робити висновок про подорож Федоровича тільки на підставі такої глухої звістки навряд чи можна. Тим більше немає підстав гадати про те, що Федорович збирав матеріали для видрукування Острозької Біблії. Справді, в акті від 22 жовтня 1579 року говориться про те, що Іван ліквідує свої претензії до Івана Федоровича, але які-то були претензії? Чи Іван позичав гроші Федоровичеві, чи Федорович мав своїх кредиторів, що жили в Волощині, а за нього ручився Іван з Сочави, чи останній ручився за турецьких купців, що винні були гроші Федоровичеві за куповані у нього книжки — цього ніяк не можна зрозуміти з запису, що навів його Пташицький. Із „Acta advocatialis“ видно тільки одно, що Федорович мав якісь комерційні справи з Волощиною і взагалі зі слов'янськими землями в Туреччині, і цей епізод з Іваном з Сочави стверджує цю думку. Такі-ж висновки про зв'язки Федоровича з південними слов'янами на ґрунті культурному можна зробити й на підставі інших міркувань. Взагалі зв'язки Федоровичевої друкарні з іншими містами на Литві та Польщі були досить широкі. Федорович мав справи з купцями таких сусідніх міст, як Краків, Коломия, Буськ, а з далеких — Слуцьк, Київ, Вільна, то-що.

В усякому разі зв'язки з слов'янськими землями в Івана Федорова теж мусіли бути досить широкі: ось-що говорить про культурні аносини тих часів України з південно-слов'янськими землями пізніший дослідник давньої

¹ „Rozprawy Ak. Umiajetn.“, XI.

літератури проф. Сперанський. В своїй розвідці про духовну спадщину Ів. Федорова, Сперанський наводить численні приклади тому, як поширені були його українські видання серед південного слов'янства. „Тільки переглянути“, — каже він, — „церковну збірку мало не кожної сербської чи болгарської церкви і там... здебільшого ми натрапимо на такі книжки, як євангелії київського або московського друку, служебна мінея, пролог того-ж таки походження; часто знайдете рідкий у нас примірник біблії, що її друкував в роках 1580—81 в Острозі Федоров“... „славянская кирилловская книга Ив. Федорова до сихъ поръ остается живимъ свидѣтелемъ культурной связи нашей с югославянскимъ міромъ“¹.

Цілком природньо припустити, що культурні ці звязки встановились ще за тих часів, коли перебував Федорович у Львові. Одиноким натяком на справи Федоровичеві що-до поширення своїх друків лишилась звістка про те, що Іван з Сочави скасував претензії в справах, що були в нього з Федоровичем у турецьких землях. До цього треба додати, що саме ім'я Ів. Федоровича в цитованому акті не зазначає ближче й точніше прізвища друкаревого: у Львові в цей час були й інші Федоровичі, правда, не Івани, але все-таки обережніше не робити здогадів про подорож друкаря, спираючись на непевні такі джерела, як згаданий акт.

Таким чином з біографії Івана Федоровича ми виключаємо його подорож до слов'янських земель Туреччини, щоб розшукати там рукописи. Очевидно, зі Львова, видрукувавши, р. 1574, „Апостола“, Іван Федорович переїхав безпосередньо до князя Костянтина Острозького, біля 1575 р. „справцею“ Дерманського монастиря, а потім в кінці 1575 року до Острога, щоб працювати виключно коло друкарських справ. Р. 1580 в Острозі Ів. Федорович випускає „Псалтир“ та „Новый завѣтъ“. У передмові до цього видання Федорович звертається до кн. Костянтина Острозького й просить його прийняти цю книгу „яко первый овоць от дому печатного своего Острозького“. Книгу цю надруковано в 8-мку, на 484 листах по 30 рядків на сторінці, з чорними заставками з різних везерунків, з кіноварними надрядковими написами та де-якими заголов-

¹ М. Н. Сперанскій. „Иванъ Федоровъ и его потомство“. Древности. Труды Импер. Московскаго археологическаго общества, томъ 23, вып. 2-й. Москва, 1914, стор. 87—88.

ними літерами, з гербом кн. Кост. Острозького й зі знаком „печатника з Москви“. До цього-ж таки видання додано абеткового покажчика, що склав його Тимофій Михайлович на 53 листках¹.

Того-ж таки 1580 року, 12 липня, вийшло з рук Івана Федоровича славнозвісне й монументальне видання так званої Острозької біблії. Перші вісім листків цієї біблії нумеровані—містять в собі 1) заголовок книги; надруковано його кіновар'ю та чорною фарбою і обведено тою самою рамкою, що її вжито було в Московському й Львівському „Апостолах“, 2) герб князя Острозького з літерами К. К. й К. В., що оточені віршами з шости куплетів, 3) дві передмови з віршами на кінці: першу грецькою й слов'янською мовами від князя Острозького, другу від Герасима Даниловича слов'янською тільки мовою, і оглав книг Старого та Нового Завіту. Далі на нумерованих листках уміщено спочатку історичні книги старого завіту; книги пророків і навчальні мають окрему свою нумерацію листків (1—180 стор.); три Макавейські книги знов мають окрему нумерацію (1—30 стор.), так само, як і чотири Євангелії (1—56 стор.). Нарешті всі інші книги нового завіту вміщено на листках з окремою нумерацією.

На останньому аркуші надруковано „послѣсловіє“ самого друкаря Івана Федоровича, його знак і „выход“. Текст прикрашено везерунками, фігурними літерами, то-що². Біблія має шість шрифтів.

Усю книгу надруковано досить дрібним слов'янським шрифтом, далі є шрифти: грецький, подібний до слов'янського і крім того є ще дрібний слов'янський і на заголовкових листках московський т. зв. „первопечатний“. Буйний шрифт, що ним надруковано 2-ий та 3-ий рядок титулки, взято з виленської друкарні Мамоничів (ознака, що різав їх Гринь Іванович). Так надруковано було одну з найвидатніших книжок в цілому слов'янському світі. В швидкому часі популярність Острозької біблії вийшла далеко за межі України. Причина тому полягала в високій вартості як самого тексту біблії, так і в бездоганному зовнішньому вигляді друкованих сторінок.

¹ Каратаєв. „Описание стар. печ. слов. книгъ“, стор. 212.

² Каратаєв, *op. cit.*, №№ 101 та 102.

Що до друкарської техніки, то вона, як на той час, була бездоганна: „Красою шрифтів, чистотою й чепурністю друкарського виробу Острозька біблія не гірша за найкращі видання європейських друкарень того часу“¹. Що до виходу в світ самої біблії Острозької, то дослідники до цього часу не можуть встановити точно, з яких причин біблія має подвійну дату свого виходу. На одних примірниках позначена дата 12 липня 1580 року, на інших 12 серпня 1581 року, при чому на де-яких примірниках біблії позначено наприкінці, що „напечатано бысть книга сия глаголемая библия, еже есть ветхій и новый завѣтъ въ Остроѣ, многѣшнымъ и недостойнымъ рабомъ Иваномъ Федоровичемъ сыномъ Москвитиномъ въ лѣто отъ созданія миру 7088, а отъ воплощення Г. Б. и Спаса нашего Іс. Хр. 1580 мѣсяца іюля 12 день“. Отже, самий текст біблійний закінчено ще р. 1580, але книгу випущено тільки аж через рік. Пташицький гадав, що мабуть ще не готові були передмови до неї; а можливо, що де-які аркуші в середині книги були видруковані з помилками, і їх довелося передруковувати, як це гадав проф. І. І. Огієнко²; так чи інакше вихід затримався, але історія з дефектними примірниками біблії на тому не скінчилася і залишила по собі слід в актах міста Львова, і це дає нам змогу поширити свої відомості про дальшу долю друкаря Івана Федоровича, про його спадщину, книжки та друкарню.

Ще коли друкувалося в Острозі „Новий завіт“ та біблію, Іванові Федоровичеві часто доводилося їздити до Львова; бував він і в Луцьку. Головне, що одривало його од друкарської праці, „від велико важныхъ а пишно потребныхъ справъ княжати его милости пана своего и тежъ власныхъ своихъ“, як каже сам Федорович в новознайденому акті, були його заплутані грошові справи з кредиторами. Ми вже знаємо, що десь на середині 1578 року Федорович, одержавши борг від Виленського міщанина Якова Максимовича, мабуть заплатив борг Сенькові Сідярові, але були й інші борги; щоб заспокоїти кредиторів, Іван Федорович наново заставляє

¹ Будяковъ. „Иллюстр. исторія книгопеч.“ СПб., 1889, стор. 263.

² У Київських книгозбірках в примірники біблії, — в яких де-які аркуші мають инший набір ніж звичайно. Наприклад, книга сторінка 133 (Малатія—Іезекіла), — без позначення аркушу — як це зроблено в інших книгах біблії.

свою друкарню Якубовичеві за 411 злотих разом з книжками і виїздить до Острога. Там він уже більш-менш спокійно кінчає своє друкарство й випускає біблію. Це була лебедина пісня Івана Федоровича. Чи запросив його князь Костянтин видрукувати саму тільки біблію, чи з інших яких причин, нам ближче невідомих, але друкар, скінчивши біблію, залишає князя й переїздить знов до Львова; але Федорович проживав у Острозі ще де-який час без роботи, вже після того, як випустив біблію. За цей вільний від друкарської роботи час, Іван Федорович марив все-таки про друкарство й, переїхавши до Львова, робить заходи, щоб відновити власну свою друкарню. Стара його друкарня з усім приладдям та шрифтами, що ними надрукував він у Львові „Апостола“, все ще була в заставі в єврея Якубовича; тим часом учень Федоровичів Гринь Іванович вирізав для нього один новий шрифт і почав другий, але бачучи, що Федорович навряд чи скоро спроможеться приступити до друкування, а може і через малу платню, що давав йому Федорович, вважаючи на те, що заплатив він за два роки Гриневої науки—Гринь Іванович покинув Федоровича і втік до Вільни до друкарів Мамоничів і там ріже їм два шрифти, порушуючи тим умову, що склав її зі своїм протектором ще в Острозі, коли друкували біблію, при свідках. Це розбивало плани нашого друкаря: грошей, щоб викупити друкарню в Якубовича, не було; від князя Острозького Федорович мабуть дістав платню більше книжками, а також мабуть узяв книжки в князя ще й на продаж¹, через те перед князем Федорович був не вільний, а повинен був виплатити йому певну суму грошей. Це ще більше ускладнювало становище. Але невсипуща енергія Івана Федоровича не давала йому спокою. Він знов починає зносити з папірнею, дає 100 злотих Буському папірникові вперед за папір, їде до Кракова, позичає там у Краківського купця Шембека 112 злотих, і виплачує йому їх через рік. В 1583 р. знов їде він до Кракова разом з

¹ Гадаю так через те, що вже по смерті, а може навіть ще й до смерті Івана Федоровича князь Костянтин Острозький теж поклав арешт на майно Федоровича, на який, що були в новій друкарні. 5 липня 1585 р. слуга Острозького Петро Риндфлейш, від імені князя цей арешт з майна Федоровичового зняв. Див. про це Bostel, „Przyczynek do dziejów piśmienniczej polskiej drukarni we Lwowie“ Pamiętnik literacki. 1902, T. I., 249—303 і Пташницькій. Журнал „Печатное Искусство“ 1903.

сусідами своїми зі Львова, пушкарем Данилом і сином Сенька Сідяра, Сашком. Цей Сашко не раз ручиться за Федоровича перед різними кредиторами. Так перед Данилом Пушкарем поручився на 70 злотих та на 2 золотих персні, за сукно другому купцеві поручився на 20 злотих. Зібравши чималу суму грошей, року 1583 Федорович у Львові здибав свого бігуна, Гриня Івановича, що не всидів у Вильні у Мамоничів і повернувся до Львова. Федорович покликав його до суду, маючи розписки на те, що платив гроші за Гриневу науку і умову самого Гриня. Гринь перед судом просив Федоровича пробачити йому провину, покликався на свою молодість і обіцяв Федоровичеві задовольнити його і додержуватися умови не різати комусь іншому шрифтів. Федорович був зворушений. Він не тільки вибачив провину Гриневі, але й понищив записи, що повидавав на себе Гринь Федоровичеві. Замість всього того складено було перед урядом нову умову між Федоровичем та Гринем. Гринь зобов'язується не робити нікому шрифтів, не влаштовувати друкарні. Коли-б Гринь умову порушив, то має дати судові 500 злотих, а Федоровичеві теж таку суму, а крім того повернути ще й збитки. Друкар обіцяє дати Гриневі докінчити той шрифт, що він почав різати й замовити ще й другий йому-ж таки. Коли-б Федорович цього не виконав, то має платити і Гриневі і урядові по 500 злотих. З цього всього ясно, що Федорович має на думці розпочати знову друкарство у Львові й закладає нову, п'яту вже на своїому віку, друкарню. Але робити в цій друкарні Іванові Федоровичу не довелося. Не було вже сили, бракувало й коштів. Федорович береться за різні справи, далекі від його улюбленого фаху. Коли був Федорович, наприкінці 1582 року, в Кракові, король Стефан Баторій, що повернувся допіру з війни з-під Пскову, де переміг московське військо Івана Грозного, замовив Федоровичеві вилити одну малу гармату. Федорович береться за цю справу, не зважаючи на те, що гармата ця мала стріляти в земляків нашого друкаря, й бере від короля завдатку 45 злотих польськ. на подорож до Львова. Разом з тим Львівському старості було наказано видати Федоровичеві ще 50—70 злотих на мідь та на інше приладдя. В актах немає вказівки, що це замовлення Іван

Федорович виконав, мабуть він від нього відмовився, бо про дальші на цю справу витрати в скарбовій книзі не показано, а це повинно було бути показано, якби таку витрату скарб зробив. Чи так, чи инакше, а очевидно, що Федорович кидався на різні боки, щоб здобути грошей та полагодити справу з друкарнею, але здоров'ям він уже був слабкий, борги були великі, продаж книжок ішов мабуть не так швидко, на руках була сем я—це все нервувало Федоровича й не давало йому спокою. В таких обставинах він занедужав, „впадши в болезнь ко смерти“, як зазначає цитована вгорі грамота єпископа Балабана, а скоро і „пришол час скончатися животу его“. Помер він 15 грудня 1583 р. Але ще перед смертю кредитори, почувши лихий матеріальний стан Федоровича, почали накладати арешти на його майно. 13 грудня наклав на майно секвестр 150 злотих Данило Пушкар, на другий день те саме зробив Сашко Сенькович на 500 злотих.

Проте не всі кредитори робили так, як ці. Сенько Корунка наклав арешт на майно Федоровичеве на 500 злотих вже після його смерті. Єврей Якубович теж подав зобов'язання Федоровичеве після смерті на 411 злот. З цього бачимо, що Федорович винен був на величезну суму грошей різним особам, всього біля 1500 злотих польських і, не дивлячись на те, він все-ж-таки знаходив собі кредиторів. Значить, і майно в нього було чимале. Дійсно, крім друкарні, що заставив Федорович єврею Якубовичеві, у нашого друкаря були книжки на значну суму грошей, була й ще одна друкарня, що містилася в домі руського міщанина у Львові, Івана Більдаги, там були й книжки Федоровичеві.

Покинувши князя Острозького, Іван Федорович перевіз з собою біля 400 примірників біблії¹, в цьому числі акти зазначають 80 примірників біблії недодрукованих (*ad huc imperfectis*). З цих недодрукованих примірників, 40 кредиторів Федоровичеві, Сенько Корунко, Саф'яник та Сашко Сенькович Сідяренко, що до них перейшла за борг у

¹ З 200 примірників біблії (*biblorum rutheranicorum*) було у Львівського аптекаря Ієроніма Вігенберга, їх узяв у нього набір Сашко Сенькович 3 жовтня 1583 р. та 210 біблії легло в підвалі в будинкові Івана Більдаги, їх показує акт, що надрудував його Вомел у „Pamiętniku litrackim“ за 1902 р.

власність друга друкарня Федоровичева, продали Мамоничам до Вильни разом з друкарським приладдям. Отже, обидві друкарні, що влаштував їх Федорович у Львові, з його смертю не загинули, а перейшли на культурну працю до інших рук: Львівську першу од Якубовича відкупив Гедеон Балабан, і вона перейшла до Львівського братства, а другу переведено було до Вильни. Доля дефектних примірників біблії теж цікава. Польський учений Пташицький, розглядаючи всі примірники біблії Острозької, які йому попадалися в руки, помітив, що в де-яких крім вихідного аркушу з різними датами, різниться набір і перша сторінка тексту біблійного, а також цілком иным шрифтом набрано аркуші 133—180 (Іезекііль—Малахія). Цей факт і дав змогу Пташицькому, виявивши звістки з документальних даних, висловити здогад, що цю вставку і надрукував або Федорович новим шрифтом, або Мамонічі у Вильні, щоб поповнити ті дефектні примірники Острозької біблії, що вони купили їх у львівських кредиторів Федоровичевих¹. Од себе я можу додати ще, що де-які дефектні примірники біблії мали очевидячки не 133—180 аркуші недодруковані, а менше. Так, примірник, що є в Київській бібліотеці Св. Софії (№ 13^а-й), мав лише 133—150 аркушів, надрукованих иным шрифтом. Так зліквідували борги Івана Федоровича його спадковці. Історія цієї ліквідації цікава не тільки своїми подробицями, але й кидає світло на саму постать нашого друкаря. Іван Федорович, загалом кажучи, не був бідний, незаможній бідолага. Його енергія, настирливість в роботі та працьовитість дали йому змогу мати чималі гроші. Ми бачили, що привіз він дещину з Москви, заробив досить великі гроші в Ходкевича, приїхавши до Львову, шукає він кредиторів і врешті їх знаходить. Але він не складає грошей в скриньку—він зараз-же пускає їх в роботу. Розвинувши енергійну працю, Федорович робить борги—одні сплачує цілком, інші частково, віддає в заставу друкарню раз, сплачує борг, віддає вдруге. Позичає в багатьох осіб, береться за різні справи, продає книжки, віддає їх на комісію, бере записи від своїх комісіонерів, і через характер свого

¹ Див. зразки шрифтів на стор. 46.

Глава 20

ако гл҃ать го , нѣо прѣтѣть
мен , адемаа пѣножи ногѣ
мою . кн҃и хр҃амѣ сѣграда
и҃е ми , наикое мѣсто по
кѣща моего . все бо еѣ
отвори рѣса мѣа , нѣе еѣть все мое ,

ниаколѣнѣ оутѣшатеа . еисоже
кого мѣни еѣ оутѣшатеа , тѣакоже
наде оутѣша бо . нѣеи҃еранинѣ оу
тѣшнатеа , наудѣте нѣеи҃раде
етепѣтѣе жаше . нисостнѣ ашмаако
трава прѣзѣнѣтѣ . нпознатеа
рѣса тѣа чѣдѣннатеа , наиспрѣтѣ

Шрифт Острозький

дѣлаѣди мѣа , нѣеи҃раде еѣде
нираде нѣмѣтѣ , жн҃тнн кн҃ннѣ
ни умирѣ . нѣа сѣрѣшннѣ
нѣко еѣдетѣ еѣтѣрнѣ нннѣ
нѣтѣ еѣнѣ . нѣпраде еѣтѣе еѣ
тѣаи жн҃тѣ еѣдѣтѣ . еѣа нѣхѣ
тѣеѣе нѣхѣ еѣдѣтѣ еѣтѣннѣа
гѣтѣ еѣдѣннѣ . нннѣкоже еѣра

Глава 21

ѣже нѣдѣннѣ нѣкнѣа
нѣрѣаннѣа . нѣтѣшннѣ кн҃ннѣ
нѣтннѣ тѣа мѣннѣа , еѣдѣтѣ
нѣаѣ пѣтннѣ , еѣдѣтѣ мѣа еѣ
нннѣннѣ мѣтннѣа еѣа .
Нѣеи҃раде еѣдннѣ шѣланннѣа еѣа
нѣмѣтѣ мѣа . нннѣуи҃ннѣ а нѣхннѣа

Шрифт Власевский

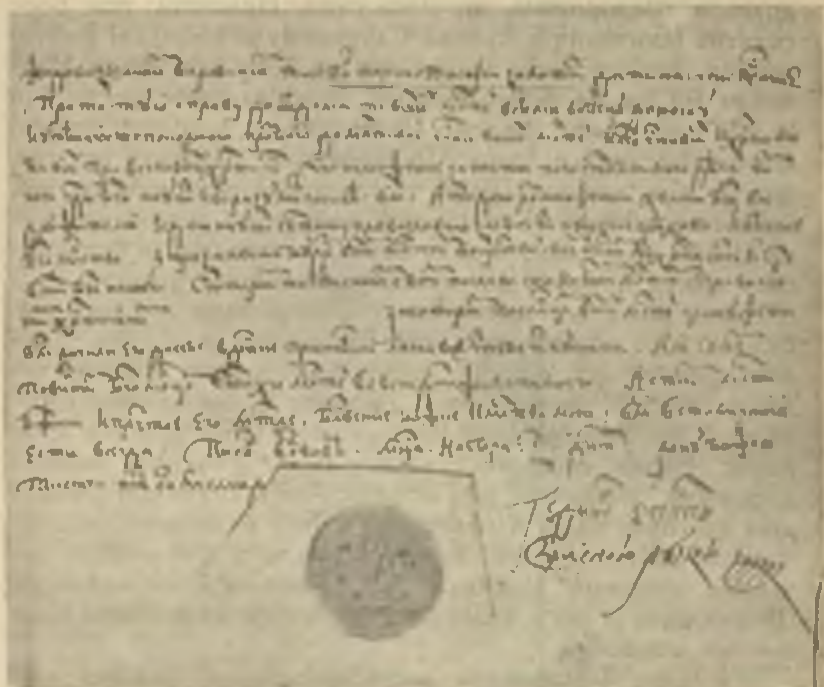
Зразки різних шрифтів Острозької Біблії (примірних бібл. Софійського Собору. № 13а).

краву (книжки не могли розійтися за рік—два) часто буває в скрутному становищі. Не маючи змоги викупити друкарню в Якубовича, Іван Федорович лагодить нову друкарню. Знов таки, маючи борги, друкар в той час має й чималі гроші, бо погодившись з Гринем Івановичем, він обіцяє йому за різьбарську роботу чималі гроші та робить ще заруку на велику суму, на той випадок, як порушить угоду. Це свідчить про те, що Федорович не був нужденний жебрак, навпаки це енергійний організатор великої справи, що не боїться робити борги, бо знає, що зможе задовольнити кредиторів. До того-ж і характер тодішнього кредиту безумовно передбачав кредит забезпечений на майні—коли Федоровичеві давали гроші, то мали надію їх повернути назад. І ми бачимо, що, хоч як тяжко доводилося спадкоємцям Федоровичевим,—його душеприкащиківі, старшому синові друкаря, викручуватися, все-таки він сплатив батьківські борги. А приходилося тяжко. Один із більших кредиторів батькових Сашко Сідляр так настирливо вимагав від спадкоємця, що навіть не спинився аргументувати вимогу кулаками. 27 березня 1584 року прийшов бідолашний *famulus Iwan Drukarzowicz*¹ і показав судові криваві свої рани, що завдав йому енергійний цей кредитор батьків, Сашко Сідляр. Ми вже бачили, що й Сідляр і Корунка не прогадали, коли продали друкарню Івана Федоровича. Перша-ж друкарня Федоровичева перейшла до Якубовича, а від нього, за суму втрое більшу, ніж позичив її друкареві Якубович, друкарню відкупив єпископ Гедеон Балабан, а від нього згодом уже відкупило друкарню Львівське Братство. Цікаво зазначити, що Якубович, встановивши таку велику ціну за друкарню, придбавши її за безцінь, знайшов покупців, що давали йому гроші й хотіли вивезти друкарню до Московської держави. „Знайшлися“ — каже в своїй грамоті Балабан,—„таковыє купчикове, хотѣвши оныє усѣ матрецы и приправы друкарские купити, а до московское земли а панств его королевское милости вывезати, скарб особливый загубити, а шкодою не малою церквам“. Балабан сплатив власними грішми Якубовичеві

¹ Славотний Іван Друкаревич.

Handwritten text in Church Slavonic script, likely a liturgical or administrative document. The text is densely packed and includes several lines that appear to be headings or specific names, such as "Свѣдѣніе" (Evidence) and "Копіе" (Copy). The script is characteristic of the 17th or 18th century Russian Church Slavonic.

Голова Гедсона Балабана про купівлю Львівської друкарні Ів. Федоровича
(Оригінал переходується в Київ. Центр Артіві Давніх Артів. Каталог автографів.
Вітрина № 20, акт. № 5).

1500 золотих (див. знімок), а потім вже одержав з великим зусиллям цю суму від братства. Так заклалася постійна друкарня у Львові, при Ставропігійському інституті,—та друкарня, що відіграла велику культурну роль в історії України.

Друкарня дала змогу спадковцям покрити найголовніші борги Івана Федоровича. Інші борги покрито було книжками. Так Іван Іванович Друкаревич зумів продати усю книгарню Мартину Голубниковичеві за 380 золотих і 10 грошей, зробив цього Голубниковича за свого довіреного та доручив йому ті гроші, що належали Івановичу за продану крамницю, передати киянинові Івану Лозні, якому теж очевидячки треба платити якийсь борг — чи

друкаря Федоровича, чи його сина. Подібний теж борг сплатив Минчевич із Львова Слуцькому мешканцеві Войтоловичу, замість Івана Івановича, що йому був винен Минчович 95 ал. (а Войтоловичеві Іван Іванович винен був за 106 месинських шкірок). Це все ще раз доводить широкі комерційні звязки Івана Федоровича,—доводить ще раз, що це був заповзятливий та скритний підприємець, що, ідейно працюючи на культурній ниві, у цю працю вкладав не тільки свої сили, а й ті немалі кошти, що за бурхливе своє життя придбав він невсипущою своєю працею.

Перед нами все життя Івана Федоровича, оскільки відбилося воно у приступних нам історичних джерелах. Диякон кремлівської церкви, ритовник і друкар перших чудових видань московських, емігрант і організатор друкарства на Україні, Іван Федорович адавиз цікавив істориків. Назва друкар-ентузіаст—давно і твердо звязана з іменням визначної цієї людини. Але постать цієї людини досі ще була бліда й невиразна з боку буденного, повсякчасного життя. Великі культурні заслуги цієї людини сучасних істориків відхиляли від реального, справжнього Федоровича з його великою енергією та звичайними людськими вчинками.

Ім'я Івана Федоровича варте найщирішої пошани—це величний і прекрасний образ людини, що без краю віддана була культурній праці. Довгі роки пильно вчиться друкарству й різьбярству Федорович у Москві—осягає штуку різьбярську, дає цілком добірні зразки шрифтів і окрас книжних. Катастрофа московська вигонить його з батьківщини, і він іде в „краї незнаемі“, щоб не закопати талану свого і „розсѣвати по міру сѣмена духовныя“. Скільки треба було відваги душевної, щоб кинути спокійне життя в маєтку Ходкевича! Іван Федорович кидає все, щоб тільки мати змогу й надалі провадити улюблену свою працю. Таким самим ентузіастом залишився Федорович аж до смерті своєї. Але він не був жебраком, бідолохою, що не міг скористатися з плодів рук своїх. Він має кошти, вигідно веде грошові свої справи—він до кінця використовує можливий кредит, не гордує іншою роботою, коли обставини цього вимагають. Федорович урядувє в маєтковї князя Острозького і виявляє себе

спритним і твердим адміністратором. Коли обставини склалися несприятливо, він вступає на службу до короля Стефана Баторія й береться вилити гармати. Коротко кажучи—це була людина, що панувала над життям, беручи його таке, яке воно є. Треба було зробити наїзд на сусідів, Іван Федорович не ухиляється від цього; треба подати до суду скаргу, стягнути борг, захистити себе від наклепів або протестувати проти неправно-накладеного податку—Іван Федорович завжди знає, що робити й як зробити, куди піти й до кого звернутися. Коли ж треба організувати друкарню або продаж книжок, то тут Федорович прикладає не тільки свою енергію, але й щире, палке захоплення, щоб завершити улюблену й дорогу йому справу. За це його знають і шанують визначніші люди його часу—належне віддає йому цар Іван і поважав Ходкевич, знають його Курбський, князь Острозький, навіть король Баторій. Комерційні його зв'язки незвичайно широкі—Львів, Київ, Вільна, Буськ, Краків, Люблін, Слуцьк, Німеччина, можливо, близький турецький схід—скрізь у нього є справи і знайомі люди.

Не знаємо нічого, який був Іван Федорович в приватному житті. Не знаємо, на чому ґрунтовано думку, що Федорович був удовець. Слова з його передмови про те, що він „слезами постелю мою омочах... егда приходах на уединение к себе“, цього зовсім не доводять. З того, що, пробувши на вигнанні 17 літ і вмираючи, Іван Федорович залишає малолітніх дітей, ясно, що або з Москви він привіз дружину, або одружився вдруге в Литві. На це здається натяк маємо в тому, що Федорович купує два персні золоті незадовго вже до смерті.

Між іншим цікаво зазначити ось що: акти, що переховуються в Києві та у Львові, ніде не натякають на духовний стан Івана Федоровича. Чи випадок це, чи ні—відповіді даремно шукати.

В зносинах з людьми Федорович очевидячки вмів імпонувати—численні зв'язки його і знайомства доводять це наочно. Не цурався, мабуть, наш друкар і веселої компанії, бо якось у травні місяці 1582 року з'явився перед судом львівським Яків Суконник і скаржився на друкаря, що той його побив, порвав на ньому одіж і

поранив обличчя й голову; за що зробив йому це друкар, Яків не вказав; очевидно, це була якась вулична празникова сутичка¹, бо позовник навіть ім'я друкареве не назвав. Але це звичайно дрібниці, що не бруднять чистої душі друкаревої. Такий-то був друкар—син свого часу, не позбавлений звичайних людських хиб, але сам він був і залишається для нас людиною з великою душею, що все життя своє прагнула до широкої людської культури.

Помер Іван Федорович 5 грудня 1583 року. Поховано його на цвинтарі в Онуфрієвському монастирі у Львові й покладено надгробок з написом: „друкар книг пред тым невиданных друкованіе занедбалое во Львове тцаніем своим обновил“. Але надгробок цей до нашого часу не зберігся. Ще в 1883 році, коли припадали 300-ті роковини з дня смерті Івана Федоровича, було оповіщено у львівських часописах, що надгробок Федоровича розбито на шматки і остаточно знищено. Тоді-ж таки підтвердив цю звістку згадуваний вже мною вчений польський Пташицький².

Правда, де-які подробиці знищення надгробку Ів. Федоровича, як їх занотував Пташицький, викликали тоді та й зараз викликають певний сумнів. Пташицький каже з слів о. ігумена, що „пісковик, звітрілий через 300 літ, не витривав натиску лому і розсипався в кусочки“, цей-же вираз вживає А. Рудг, умістивши в журналі „Kłosy“ звістку про знищення надгробку. Те, що камінь „розсипався в кусочки“ здається неймовірними і де-які письменники навіть вважали за можливе припустити, що надгробок знищено навмисне, щоб стерти всяку пам'ять про друкаря москвітина.

Коли російське військо було у Львові, де-хто з аматорів археологів робив розшуки могили Федоровича. І ось у московському історичному товаристві було зроблено доповідь, що надгробок Федоровича зберігся цілком добре в тому-ж таки Онуфрієвському монастирі. Ця звістка схвилювала наукові та громадські кола, але коли її було перевірено, то виявилось, безсумнівно, що надгробок не зохався в тому вигляді, як його бачили до 1883 року.

¹ 9-го травня, на свято Миколи.

² Пташицький. „Русская Старина“ 1884. III, стор. 478.

З нагоди 350 літнього ювілею української книжки львівський часопис „Стара Україна“ випустив ціле число, присвячене ювілею книги. В цьому числі розказано й про надгробок, при чому справа з ним виглядає так. Не дивлячись на категоричну заяву протоігумена монастиря св. Онуфрія, о. д-ра Климента Сарницького, котрий в присутності свідків склав протокола про знищення надгробку, серед самих о.о. базиліян ходили чутки, що надгробок не загинув, а замуровано його в нову стіну, що покрила його при перебудові каплиці. Зайнявся ближче цією справою д-р Ів. Кривецький, який одшукав за вказівками директора музею д-ра Іл. Свенціцького в протоколах управи Національного Музею у Львові записку про надмогилю плиту друкаря Івана Федоровича, в якій записано інформації єпископа Луцького Йосифа. Єпископ пише, що в часи реконструкції Василіянської церкви у Львові треба було добудувати бічне крило справа; для цього вжито було кам'яних плит із цвинтаря, але через недогляд муляра взяли і плиту Івана Федоровича, що лежала на середині цвинтаря. Плину вмуровано в стіну полудневу теперішнього бічного престолу. До цього було додано, що докладне місце знає о. Лончина. Зацікавившись цією справою, д-р Ів. Кривецький розшукав о. Лончину і, розпитавшись його докладно, встановив, що дійсно про надгробок Івана Федоровича ігумен монастиря Сарницький казав, що надгробок замуровано в стіну, коли перебудовувалося церкву. З цього-ж факту випливає, що Сарницький, який складав з поляками протокола про знищення надгробку в 1883 році, суперечить своїм вказівкам, які він давав о. Лончині. Щоб вирішити справу і певно дізнатися, чи існує ще надгробок Федоровича у Львові, з ініціативи Товариства Шевченка складено спеціальну комісію з археологів і досвідчених людей, котрі мають зробити розкопки й розшук цього надгробку. Тільки тоді дорогий пам'ятник нашого друкаря може знайти відповідне місце для своєї схованки, коли ця комісія знайде надгробок в стіні церкви і перенесе його до Національного Музею. Сподіваємося, що ця справа недалекої будучини.

В. Романовський.

ДОДАТОК.

Доручення, що його видав служебник князя Костянтина Острозького Іван Федорович Михайлу Тимофіївичу для стягнення боргу в сумі 262 кіп грошей литовських з виленського міщанина Якова Максимовича за продані книги.

Року 1578, м-ца марца 5 дня.

Постановившись очевидно на вряде кгородскомъ, в замъку гспдрском Луцком, передомною Аньдрсеми Кинерецкимъ, подстаростимъ Луцкимъ от его млсти пана Александра Жоравницкого, старосты, ключника и городничого Луцкого, служебникъ ясне вельможного княжати его млсти князя Костентина Костентиновича Острозького, воеводы Киевьского, маршалъка земъли Волыньское, старосты володимерьского, панъ Иванъ Федорович Друкар до книгъ гродскихъ созналъ тыми словы, яш дей мещанинъ виленскій на имя Яковъ Максимовичъ зостаъ мнѣ виленѣ на два листы записы свои суму пизей, то есть копъ двесте шесть десять две грошей девять за книги, которые у мене для роспроданья до рукъ своихъ побралъ, на которыхъ дей то менованыхъ двохъ листехъ записехъ его мне от него даныхъ ширей и меновите описано и доложено есть, якожъ дей вѣжъ и роки вѣ тыхъ листехъ записехъ его, меновите записаные, давѣно минули, а тогъ дей помененый мещанинъ виленскій, Яковъ Максимовичъ, оное сумы пизей и до сихъ часовъ мнѣ не отдавъ и не заплатилъ, для чого дей онъ повѣсь обовязки вонныхъ листехъ его описаные мнѣ попалъ, а такъ де я самъ за велико важными в пилю потребными справами книжати его млти паяа своего хтежъ властными своими, до Вилны схати и ото себе повѣрзду и суду належного у Вильни з мещаниномъ виленскимъ, Яковомъ Максимовичомъ, справедливости доводити не могучи, злецаю и поручаю у место себе у права мовити и менованое сумы пизей подъле тыхъ обудухъ листовъ на томъ поменомъ мещанине виленскомъ, Якову Максимовичу, правѣне передъ врьдомъ належнымъ виленскимъ, где того потреба вѣказовати будеть, доходити и поискивати приятелю моему, пану Тимофею Михайловичу, служебнику его млсти пана Михайла Гарабурды.

писаря его королевское млсти, которому дея помененому приятелю моему даю повъсемъ моуъ яупольную я позволяю на зыскъ и на страту И просидъ служебникъ его млсти князя воеводы Киевскаго, панъ Иванъ Друкаръ, дбы то было записано. А такъ я тос очевистое созыданье его до книгъ кгородскихъ Луцькихъ записати казалъ.

(Книга Луцка градска записана я потомна 1578-го року.

Київск. Центр. Арх. Давн. Акція № 2052.

арк. 99, зворіт, та 100-й, акт № 139).

